

2-32 ΑΦΙΕΡΩΜΑ

● Ασκληπιός και υγεία.

Η Ασκληπιική Ιατρική και το θεραπευτικό έργο που επιτελείτο στα Ασκληπεία.

Του **Σπύρου Μαρκέτου**

● Ιπποκράτης ο Κώος.

Αρχές, επιτεύγματα, ηθική και διαχρονικότητα της Ιπποκρατικής Ιατρικής.

Του **Σπύρου Μαρκέτου**

● Ελληνιστικοί και ρωμαϊκοί χρόνοι.

Η κυριαρχία των Ελλήνων ιατρών στην Αλεξάνδρεια και τη Ρώμη.

Της **Ευαγγελίας Α. Βαρέλλα**

● Αρχαία χειρουργική.

Από τους Ομηρικούς ιατρούς έως τις χειρουργικές επεμβάσεις της Ιπποκρατικής περιόδου.

Του **Στέφανου Γερούλανου**

● Υγιεινή διαβίωση.

Η σημασία της διατροφής και της γυμναστικής στην αρχαία ελληνική Ιατρική.

Της **Εφης Πουλάκου - Ρεμπελάκου**

● «Κομμοτικής πανουργίας».

Αρχαία Ελλάδα: η καλλωπιστική στην υπηρεσία της Ιατρικής.

Του **Πάνου Δ. Αποστολίδη**

● Περί φαρμάκων.

Από τον κορυφαίο φαρμακογνώστη Διοσκουρίδη έως τον βυζαντινό Νικόλαο Μυρεψό.

Του **Σκεύου Φιλιάνου**

● Ιατροί στο Βυζάντιο.

Τα επιτεύγματα της Βυζαντινής Ιατρικής και το έργο των επιφανέστερων ιατρών.

Του **Αριστοτέλους Χρ. Ευτυχιάδου**

● «Χαίρε ύδωρ σωτήριον».

Μορφές υδροθεραπείας στο Βυζάντιο για σωματική και ψυχική ευεξία.

Του **Θανάση Α. Διαμαντόπουλου**

● Τα νοσοκομεία του Βυζαντίου.

Πρότυπα νοσηλευτικά ιδρύματα και εκπαιδευτικά ιατρικά κέντρα.

Του **Ιωάννη Λασκαράτου**

● Ιατροσοφικά χειρόγραφα.

Τεκμήρια επιβίωσης της αρχαίας ιατρικής γνώσης στους μεταβυζαντινούς χρόνους.

Του **Αγαμέμνονα Τσελίκα**

● Ιατρική και Αστρονομία.

Ιατρομαθηματικά: η ιατρική αστρολογία στην ύστερη αρχαιότητα.

Της **Μάρως Κ. Παπαθανασίου**

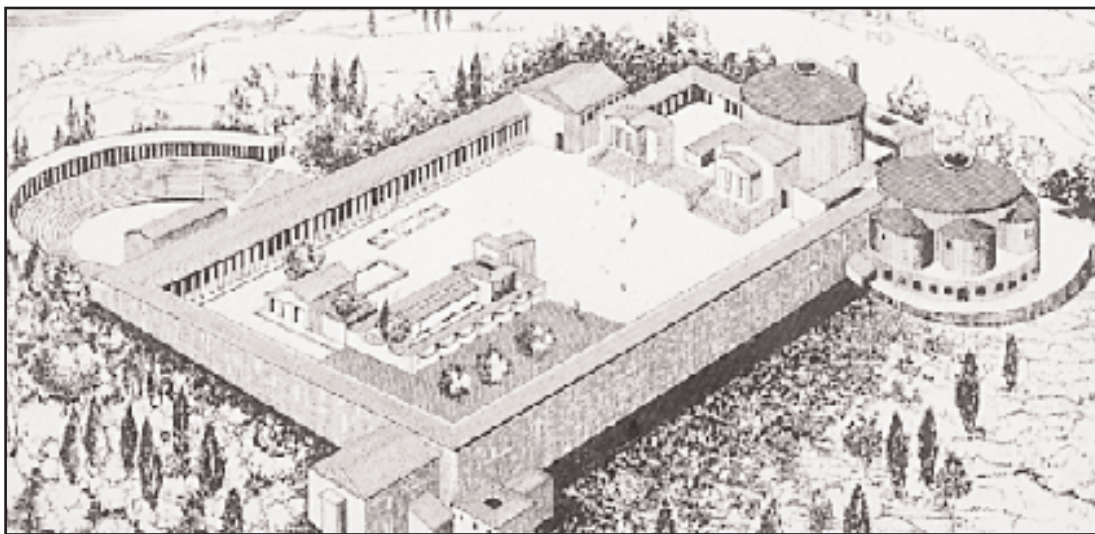
Εξώφυλλο: Ιπποκράτης ο Κώος. Ζωγραφικός πίνακας φιλοτεχνήμένος από άγνωστο βυζαντινό καλλιτέχνη τον 14ο αι. (Εθνική Βιβλιοθήκη Παρισιών).

Υπεύθυνη «Επτά Ημερών»:
ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΡΑΪΟΥ

ΑΦΙΕΡΩΜΑ

Ασκληπιός και Υγεία

Η ασκληπιική ιατρική και το θεραπευτικό έργο που επιτελείτο στα Ασκληπεία

Γραφική αναπαράσταση του φημισμένου Ασκληπείου της Περγάμου (από το βιβλίο «Art und Heilkunde» του H. Goerke, Μόναχο, 1987).

Του **Σπύρου Μαρκέτου**

Καθηγητή της Ιστορίας της Ιατρικής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, Προέδρου του Δ.Ι.Ι.Κ.*

Ο ΑΣΚΛΗΠΙΟΣ και οι λατρευτικοί ναοί του, τα Ασκληπεία, συνδέθηκαν με τις ρίζες και ταυτίστηκαν με την άθνηση και την εξέλιξη της ελληνικής ιατρικής επί 2.000 χρόνια (από το έτος 1500 π.Χ. έως το έτος 500 μ.Χ.). Οι μύθοι, οι θρύλοι, τα αρχαιολογικά ευρήματα, οι λαογραφικές παραδόσεις και οι ιστορικές μαρτυρίες γύρω από την ετυμολογία του ονόματος, την καταγωγή, την ανατροφή, τη διαχρονική εξέλιξη και την εντυπωσιακή εξάπλωση της λατρείας του Ασκληπιού είναι πολλοί και συχνά αντιφατικοί. Η βασική διχογνωμία έγκειται στο γεγονός ότι άλλοι μεν θεωρούν πως είναι ένας «θεοποιημένος» φιλάνθρωπος ιατρός, άλλοι δε υποστηρίζουν ότι είναι ένας «εξανθρωπισμένος» θεός ή ημίθεος (ενδιάμεση ερμηνεία) αφού είναι γιος ενός θεού και μιας θνητής γυναίκας. Όλοι, όμως, συμφωνούν και αναγνωρίζουν με θαυμασμό ότι ο ηρωικός προστάτης της ιαματικής τέχνης των Ελλήνων ιατρών, χωρίς να ανήκει στους ολύμπιους θεούς, αναδείχθηκε σε παγκόσμια θεραπευτική θεότητα και σε τελευταίο πρόμαχο της αρχαίας ελληνικής θρησκείας. Το όνομά του έγινε σύμβολο της ολύμπιας θρησκείας και τα θεραπευτήριά του, στα οποία κατέφευγαν άρρωστοι για να επικαλεσθούν την ανθρωποσωτήρια βοήθειά του, στους Ελληνορωμαϊκούς χρόνους έγιναν τα τελευταία μεταχριστιανικά καταφύγια των θεών των Ελλήνων. Εξάλλου, μετά τη θεμελίωση της Ιπποκρατικής Ιατρικής (5ος π.Χ. αιών), για τους κοινούς θνητούς τα Ασκληπεία ήταν μια εναλλακτική λύση παροχής βάλαμου παρηγορίας και ιαματικής βοήθειας από ιερείς-θεραπευτές, με τους οποίους οι ιπποκρατικοί ιατροί δεν συνεργάζονταν, αλλά και δεν έρχονταν ποτέ σε α-

ντιπαράθεση, όπως προκύπτει (και) από την πρώτη αποκαλυπτική παράγραφο του ιπποκρατικού όρκου:

«Ομνυμι Απόλλωνα ιητρὸν και Ασκληπιὸν και Υγείαν και Πανάκειαν και θεοὺς

Επιμέλεια αφιερώματος:
ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΡΑΪΟΥ

πάντας τε και πάσας, ἱστορας ποιούμενος...» (Ορκίζομαι στον Απόλλωνα τον ιατρό και στον Ασκληπιό και στην Υγεία και στην Πανάκεια και σ' όλους τους θεούς και τις θέες που ορίζω μάρτυρες...)

Προ-ασκληπιική ελληνική ιατρική

Η ελληνική ιατρική προϋπήρχε της θεραπευτικής τέχνης του Ασκληπιού όπως προκύπτει από ευρήματα της Μινωικής - Μυκηναϊκής περιόδου κατά την οποίαν, η μεν λαϊκή παραδοσιακή ιατρική είχε ανακαλύψει πολλά θεραπευτικά βότανα, οι δε υγειονομικές γνώσεις της εποχής, γύρω από τα ιαματικά ύδατα και το αποχετευτικό - παροχετευτικό σύστημα των λουτρών, ήταν πολύ ανεπτυγμένες. Από τους προγενέστερους του Ασκληπιού Έλληνες ιατρούς αρχαιότατος θεωρείται ότι είναι ο Μελάμπους που πρώτος χρησιμοποίησε στη θεραπευτική το καθαριστικό βότανο ελλέβορον (μελαμπόδιον). Απόγονος των Μελαμποδιδών ήταν ο Αμφιάραος, προς τιμήν του οποίου κτίστηκε στον Ωρωπό Αμφιάρειο (Αμφιάραιο), που ήταν ένα θεραπευτήριο με αρκετές ομοιότητες προς τους λατρευτικούς ναούς του Ασκληπιού.

Ο Ασκληπιός και η οικογένειά του

Η ορθή ονομασία του -κατά τον Πλούταρχο- είναι Ασκληπίος και όχι Ασκληπιός. Σύμφωνα με την παράδοση

ονομάστηκε Ηπιος επειδή είχε πράο και μελίχιο χαρακτήρα και επειδή χρησιμοποιούσε ήπια μέσα για τη θεραπεία των αρρώστων.

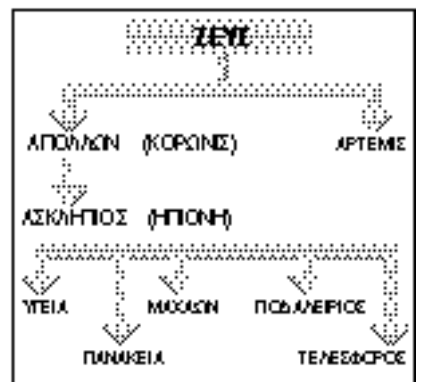
Η σύνθετη ονομασία Ασκ(λ)ηπιός προέκυψε από τις δύο λέξεις ασκείν και ήπιος («ασκείν ηπίως τους νοσούντες»). Το γράμμα (λ) σύμφωνα με αυτή την εκδοχή αποτελεί πλεονασμό ανάμεσα στο πρώτο και το δεύτερο συνθετικό του ονόματός του.

Το όνομά του, ωστόσο, αναγράφεται και με ποικίλους άλλους παραλλάσσοντες τύπους (όπως Ασκαπίος, Αισχλαβίος και Αιγλαπίος), για τους οποίους έχουν δοθεί κατά καιρούς διάφορες ετυμολογικές ερμηνείες, όπως είναι οι επόμενες:

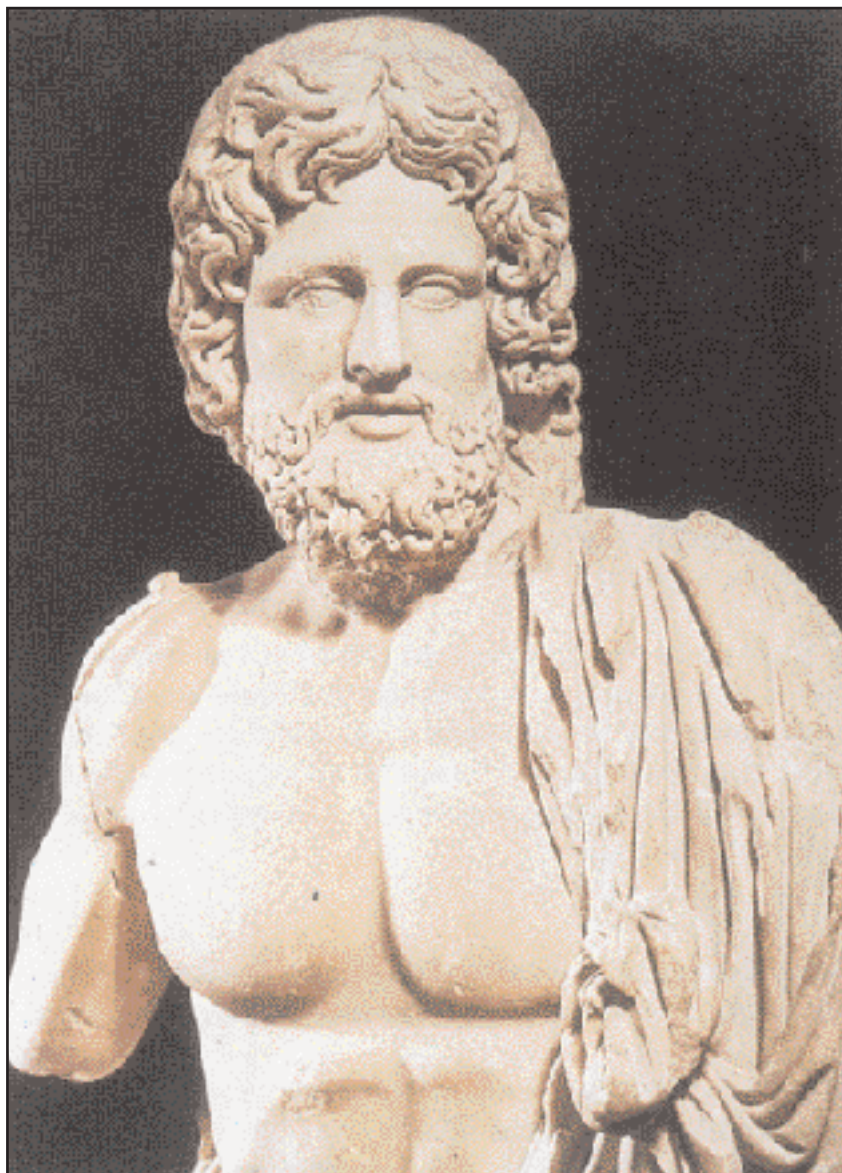
● Από τη λέξη «ασκελής» (που σημαίνει σκληρός) και τη λέξη «ήπιος», επειδή ο Ασκληπιός μπορούσε να καταπραΰνει τους σκληρούς πόνους και να καθιστά ήπια τα βαριά νοσήματα.

● Από τη λέξη «Ασκελοποιός», με την οποία χαρακτηρίζεται όποιος εμποδίζει τους ανθρώπους να αρρωσταίνουν.

● Από το όνομα του άρρωστου τύραννου της Επιδαύρου «Ασκή», ο οποίος θεραπεύθηκε από τον -έως τότε- ονομαζόμενο Ηπιο θεό.

Το οικογενειακό δέντρο του Ασκληπιού.

Ο Επιδαύριος θεός της ιαματικής τέχνης Ασκληπιός. Έργο 4ου αι. π.Χ. (Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών).

Ο Ασκληπιός μαζί με την Υγεία και τα δύο αχώριστα σύμβολά του: τον όφι και τη ράβδο. Ανάγλυφο σε ελεφαντοστόν 5ου αι. μ.Χ. (Μουσείο Σιόν, Ελβετία).

- Από τη λέξη «ασπάλαξ» ή «σκάλωψ» (τυφλοπόντικας) που κατείχε σημαντική θέση στη λαϊκή παραδοσιακή ιατρική.

- Από τη λέξη «αίγλη» που σημαίνει λάμψη φωτός, με την οποία συνδέθηκε το πρώτο συνθετικό του ονόματός του («Αγλάωρ» ή «Αγλήεις»).

Ο Ασκληπιός ήταν γιος του ολύμπιου θεού του φωτός, του μέτρου και της αρμονίας Απόλλωνα και της νύμφης Κορωνίδος που ήταν θνητή. Σύζυγός του ήταν η Ηπιόνη της οποίας το όνομα (από τη λέξη ήπια) ετυμολογικά ταυτίζεται με το όνομα του Ασκληπιού.

Η οικογένεια του Ασκληπιού αποτελείται από πολλά παιδιά. Από τους γιους του ξεχωρίζουν ο χειρουργός Μαχάων, ο παθολόγος – διαιτολόγος Ποδαλείριος και ο νοσηλευτής Τελεσφόρος (ο φέρων εις τέλος την ίαση). Από τις κόρες του γνωστότερες είναι η πασίγνωστη Υγεία, η Πανάκεια, η Αίγλη, η Ιασώ και η Ακεσώ, των οποίων τα ονόματα επισημαίνουν το ευρύτατο φάσμα των δραστηριοτήτων του.

Ο Ασκληπιός, σύμφωνα με την επιδαύρια παράδοση που αναφέρεται από τον Πίνδαρο και από τον ποιητή Ισύλλο, γεννήθηκε στη Θεσσαλία πριν από την άλωση της Τροίας, δηλαδή σε μια περίοδο που οι έννοιες της θρησκείας, της μαγείας και της ιατρικής ήταν σχεδόν ταυτόσημες και συγκεχυμένες. Επίσης, σύμφωνα με την παράδοση, διδάχθηκε την ιατρική τέχνη στο Πήλιο της Θεσσαλίας από τον γιο του Κρόνου κένταυρο Χείρωνα,

Συνέχεια στην 4η σελίδα

Τοιχογραφία της Πομπηίας, 1ου αι. μ.Χ., όπου εικονίζονται τρεις από τους «πρωταγωνιστές» της Ασκληπικής Ιατρικής. Ο Απόλλων (αριστερά) παραδίδει τον γιο του Ασκληπιό στον κένταυρο Χείρωνα για να του διδάξει την ιαματική τέχνη (Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Νεαπόλεως).

Συνέχεια από την 3η σελίδα

στον οποίο τον εμπιστεύθηκε αμέσως μετά τη γέννησή του ο Απόλλων που εθεωρείτο προστάτης και σύμβολο της ιατρικής τέχνης και κάθε ανθρωπιστικού ιδανικού.

Ο κένταυρος Χείρων ήταν άριστος χειρουργός (χειρώνια έλκη) και βοτανολόγος (κενταύριον) και δίδαξε τη θεραπευτική τέχνη σε θνητούς και σε πολεμικούς ήρωες, όπως ο Αχιλλέας και ο Ιάσωνας. Ο δάσκαλος του Ασκληπιού ασκούσε την ιατρική έφιππος και για τούτο εικονίζεται στις παραστάσεις με τη μορφή «ανθρώπου-ίππου». Εξάλλου, σύμφωνα με τον Όμηρο, η Θεσσαλία ήταν πατρίδα των Ασκληπιδών Μαχάονος και Ποδαλείριου: «*Ασκληπιού δύο παῖδε, ιητήρ' αγαθώ, Ποδαλείριος ἦδε Μαχάων*».

Είναι φανερό επομένως ότι, κατά τους ομηρικούς χρόνους, η ιατρική δεν ήταν απλώς λαϊκή τέχνη και η εξάσκησή της δεν γινόταν μόνο από εμπειρικά άτομα ή από ιερείς θεραπευτές, αλλά και από μη ιερείς-ιατρούς, όπως ήταν τα δύο παιδιά του Ασκληπιού που ασκούσαν δύο διαφορετικές ειδικότητες.

Γενικότερα οι ομηρικοί ιατροί δεν χρησιμοποιούσαν μαγικά μέσα και εξορκισμούς, αλλά θεράπευαν με δεξιοτεχνική ικανότητα αρρώστους και τραυματίες με ήπια φάρμακα (κυρίως βότανα) και με χειρουργικές επεμβάσεις (όπως περιδέσεις καταγμάτων και αφαιρέσεις ξένων οργάνων).

Τα Ασκληπιεία

Τα Ασκληπιεία ήταν λατρευτικοί ναοί και μαζί θεραπευτικά κέντρα της αρχαίας Ελλάδας. Ήταν τεμένη λατρείας και ιατρικής βοήθειας αφιερωμένα στον Ασκληπιό. Δεν ήταν νοσοκομεία, αλλά θρησκευτικά καθιδρύματα, όπου ιερείς-θεραπευτές (οι λεγόμενοι Ασκληπιάδες) ασκούσαν ευεργετική ιαματική επίδραση, κυρίως σε άτομα που έπασχαν από ψυχοσωματικές διαταραχές. Η τελετουργική διαδικασία της προετοιμασίας των ασθενών (καθαριότητα, λουτρά, λήψη ιστορικού, καθορισμός δίαιτας, ελαφρές ασκήσεις, ψυχαγωγικό πρόγραμμα) χαλύβδωνε την πίστη και ενίσχυε την εμπιστοσύνη τους για την αποτελεσματικότητα της θεραπείας που γινόταν με εγκοίμηση (ονειρομαντεία) στο Άβατον (ή Εγκοιμητήριον) των Ασκληπιείων. Καθοριστική, επί-

Αγαλμα της Υγείας, κόρης του Ασκληπιού και θεάς της υγιεινής, της δημόσιας υγείας και της προληπτικής ιατρικής (Μουσείο Διού)

σης, ήταν η συμβολή του φυσικού περιβάλλοντος και της τοποθεσίας στην οποία ήταν κτισμένοι οι μεγαλοπρεπείς ναοί (ειδυλλιακή θέα, υγιεινό κλίμα, μεγάλη ηλιοφάνεια, πλούσια βλάστηση, καθαρός αέρας, άφθονα ύδατα, εύφορη γη, ιαματικές πηγές) που προδιέθεταν ευνοϊκά τους πάσχοντες και συνέτειναν όχι μόνο στη μεγιστοποίηση του θεραπευτικού αποτελέσματος αλλά και στην έξαρση της λατρείας του Ασκληπιού...

Η λατρεία του Ασκληπιού που ξεκίνησε από τη Θεσσαλία (θεσσαλική καταγωγή) και την Πελοπόννησο (επιδαύριος καταγωγή), στη συνέχεια έγινε πανελλήνια και κυριάρχησε σ' ολόκληρη τη Μεσόγειο και τη Μικρά

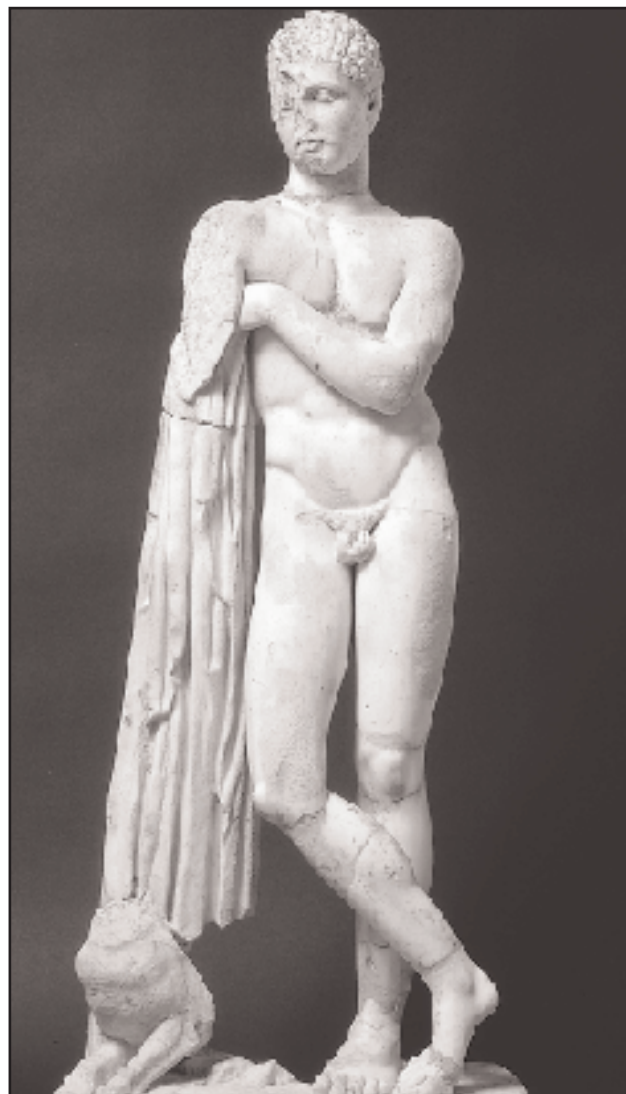
Ασία, έτσι ώστε να έχουν καταγραφεί συνολικά περισσότερα από 380 Ασκληπιεία.

Από το πλήθος των ονομαστών Ασκληπιείων, στα οποία συνέρρεαν προσκυνητές και άρρωστοι από ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο, περιφημότερα ήταν:

- Το Ασκληπιείο της Τρίκκης που από πολλούς θεωρείται ότι ήταν το αρχαιότερο και επιφανέστερο («*Εστί δ' ἡ μὲν Τρίκκη, ὅπου το ιερόν του Ασκληπιού το αρχαιότατον και επιφανέστατον*»).

- Το Ασκληπιείο της Επιδαύρου από το οποίο προήλθαν τα σημαντικότερα Ασκληπιεία, «*Τα γὰρ Ασκληπιεία τα επιφανέστατα γεγονότα ἐξ Επιδαύρου*».

- Το Ασκληπιείο της Κω το οποίο ο

Αγαλμα του Ποδαλείριου, γιου του Ασκληπιού και θεού της παθολογίας και της διαιτολογίας (Μουσείο Διού).

Στράβων αποκαλεί «*σφόδρα ένδοξον και πολλών αναθημάτων μεστόν*».

- Το Ασκληπιείο της Περγάμου του οποίου ο ναός κοσμεύεται από τρία χρυσά αγάλματα: τον Ασκληπιόν, της Υγείας και του Τελεσφόρου.

Η σημασία των επιγραφών των ιαμάτων, των αναθηματικών πλακών ή στηλών των Ασκληπιείων είναι πολύ μεγάλη γιατί αποτελούν την καλύτερη μαρτυρία για το συντελούμενο σε αυτά θεουργικό-θεραπευτικό έργο και επιβεβαιώνουν την εγκυρότητα των περιγραφών των αρχαίων συγγραφέων, των περιηγητών και των ιστορικών της ιατρικής.

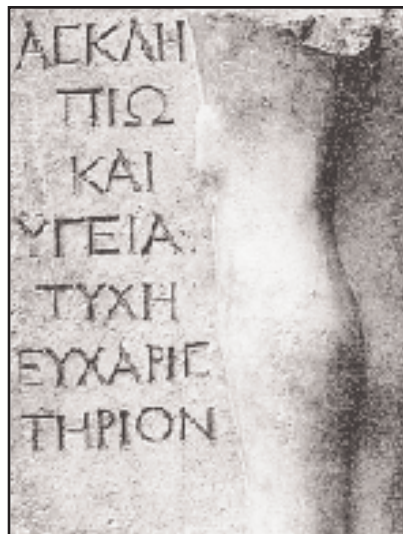
Η ταχύτατη εξάπλωση της λατρείας του Ασκληπιού, ο οποίος στην ύστερη αρχαιότητα ανακηρύχθηκε «σωτήρας της οικουμένης», αποδίδεται στο γεγονός ότι -σε αντίθεση προς τους ολύμπιους θεούς- ανήκε στις κατ' εξοχήν παρήγορες θεότητες και είχε τη δύναμη να θεραπεύει τους αρρώστους και να παρατείνει τη ζωή των ανθρώπων. Τούτο άλλωστε καταφαίνεται από το σύμπλεγμα του Ασκληπιού με τον όφι (φίδι) και τη ράβδο (βακτηρία) που αποτελεί το έμβλημα της ιατρικής σχεδόν σε παγκόσμια κλίμακα. Ο όφης συμβολίζει τη μακροβιότητα και την ανανέωση, η ράβδος την υποστήριξη και την ανακούφιση των πασχόντων και το μεγαλοπρεπές σύνολο του οφιούχου Ασκληπιού, την ανθρωποσωτήρια δύναμη της θεϊκής του λατρείας που τον ανέδειξε, από τοπικό θεσσαλικό ήρωα σε παγκόσμιο ήρωα-προστάτη των ιατρών και των αρρώστων.

Σημείωση:

* Δ.Ι.Ι.Κ.: Διεθνές Ινστιτούτο Ιδρυμα Κω.

Ο Αμφιάραος θεραπεύει έναν άρρωστο, ενώ ένας άλλος αναμένει τη θεραπεία. Αναθηματικό ανάγλυφο από το Αμφιαράειο του Ωρωπού (4ου αι. π.Χ.) στο οποίο εικονίζεται στιγμιότυπο από θεραπεία με εγκοίμηση.

Αναθηματική επιγραφή από το Ασκληπιείο της Μήλου, αφιερωμένη στον Ασκληπιό και την Υγεία (Βρετανικό Μουσείο, Λονδίνο).

Ιπποκράτης ο Κώος

Αρχές, επιτεύγματα, ηθική και διαχρονικότητα της Ιπποκρατικής Ιατρικής

Μαρμάρινη προτομή του Ιπποκράτη (3ου αι. π.Χ.), αγνώστου καλλιτέχνη (Μουσείο Οστίας, Ρώμη). Στο βάθρο της προτομής, που θεωρείται η αυθεντικότερη, είναι χαραγμένη η αρχή του πρώτου αφορισμού του Ιπποκράτη στην ιωνική διάλεκτο: «Ο βίος βραχύς η τέχνη μακρή...».

Του Σπύρου Μαρκέτου

Καθ. της Ιστορίας της Ιατρικής
στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, Προέδρου του ΔΗΚ

Η ΟΡΘΟΛΟΓΙΚΗ ιατρική –που έθεσε τις βάσεις της επιστημονικής ιατρικής– θεμελιώθηκε από τον Ιπποκράτη των Κώ (460–370 π.Χ.) κατά την περίοδο του Χρυσού Αιώνα.

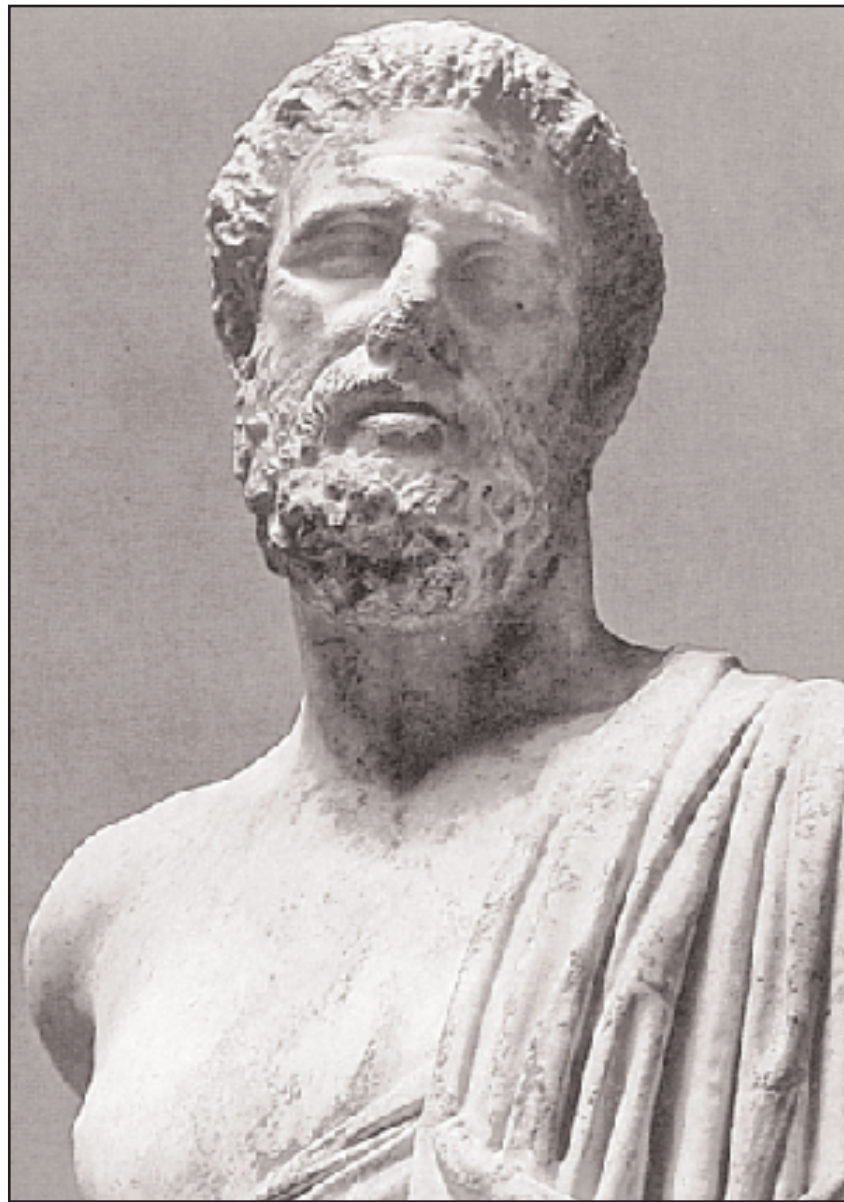
Η γενεαλογία του Ιπποκράτη έχει συνδεθεί με την ελληνική μυθολογία. Αναφέρεται ότι ήταν 20ός απόγονος της γενιάς του ημίθεου Ηρακλή (γιου του Δία) και 18ος απόγονος της γενιάς του ημίθεου Ασκληπιού (γιου του Απόλλωνα) που αργότερα θεοποιήθηκε ως θεός και προστάτης της ιατρικής τέχνης. Οπωσδήποτε, όμως, είναι βέβαιο ότι πρώτος δασκαλός του υπήρξε ο πατέρας του, ιατρός Ηρακλείδης και ότι ανάμεσα στους εκπαιδευτές του συγκαταλέγονται ο Ηρόδικος ο Σηλυμβριανός, περιδοξος γυμναστής και διαιτολόγος και ο διάσημος ρήτορας Γοργίας ο Λεοντίνος. Η βιογραφία, ωστόσο, του πολυταξιδεμένου Ιπποκράτη,

που κατά τον Σουίδα πέθανε σε βαθιά γεράματα σε ηλικία 94 ετών κοντά στη Λόρισα, έχει μερικά κενά και αμφιλεγόμενα σημεία στα οποία προσπάθησαν να δώσουν έμφαση μερικοί πολέμιοι του ιπποκρατικού πνεύματος, με μοναδικό σκοπό να αμφισβητήσουν την εγκυρότητα και να διεκδικήσουν την πατρότητά του.

Ιπποκρατική (Κωακή) Σχολή

Στην Αρχαία Ελλάδα υπήρχαν πολλές ιατρικές σχολές, όπως αυτές της Κω, της Κνίδου, του Κρότωνα, της Κυρήνης και της Ρόδου, από τις οποίες ξεχωρίζουν οι τρεις πρώτες.

Οι σχολές της νήσου Κω και της απέναντι χερσονήσου της Κνίδου –που τις χωρίζουν ελάχιστα ναυτικά μίλια στο Νοτιοανατολικό Αιγαίο– αναπτύχθηκαν κυρίως κατά τον 5ο π.Χ. αιώνα με ηγέτες τον Ιπποκράτη η μία (Σχολή της Κω) και τον Ευρυφώντα (Σχολή της Κνίδου) η άλλη. Οι επιστημονικές όμως διαφορές που

Ενα από τα πολλά αγάλματα που αποδίδονται στο θεμελιωτή της ορθολογικής ιατρικής Ιπποκράτη. Έργο υστεροελληνικών χρόνων (Αρχαιολογικό Μουσείο Κω).

τις χώριζαν ήταν ουσιώδεις. Ενδεικτικά σημειώνονται:

- Οι Κώοι απέδιδαν ιδιαίτερη προσοχή στον άρρωστο, ενώ οι Κνίδιοι στην αρρώστια.

- Οι Κώοι επέμεναν περισσότερο στην εξέλιξη και στην πρόγνωση των νόσων, ενώ οι Κνίδιοι επικέντρωναν το ενδιαφέρον τους στα διαγνωστικά σημεία.

- Οι Κώοι μελετούσαν περισσότερο τα κοινά χαρακτηριστικά, ενώ οι Κνίδιοι τα επί μέρους χαρακτηριστικά των νόσων.

- Οι Κώοι εξήταζαν λεπτομερώς το σύνολο των ψυχοσωματικών εκδηλώσεων, ενώ οι Κνίδιοι τα πάσχοντα όργανα των αρρώστων.

- Οι Κώοι είχαν περισσότερο συνθετική κρίση, ενώ οι Κνίδιοι χρησιμοποιούσαν αναλυτική μεθοδολογία.

Παρ' όλες, όμως, αυτές τις ουσιώδεις διαφορές, οι κοινές ρίζες και οι κοινές επιδράσεις ήταν πολύ περισσότερες, προερχόμενες κυρίως από την ιωνική και την πυθαγόρεια φιλοσοφία. Έτσι ο σοφός Κώος ιατρός απάλλαξε την ιατρική από τα μαγικά

στοιχεία και τις μεταφυσικές δυνάμεις, τοποθετώντας τα θεμέλια της επιστημονικής ιατρικής. Μερικά από τα έργα της κωακής ιατρικής ασφαλώς απηχούν τις απόψεις της γειτονικής κνιδιακής ιατρικής. Εκείνο όμως που προέχει είναι το γεγονός ότι το σύνολο των έργων της ιπποκρατικής ιατρικής –είτε έχουν γραφεί από δασκάλους του είτε από τον ίδιο και συγχρόνους του είτε από μαθητές του– χαρακτηρίζονται από διαχρονικότητα και καλύπτουν, όχι μόνο τη γενική ιατρική, αλλά και τις αρχές των περισσότερων κλάδων και αποκαλύπτουν τις ρίζες σχεδόν όλων των ειδικοτήτων της σημερινής ιατρικής επιστήμης.

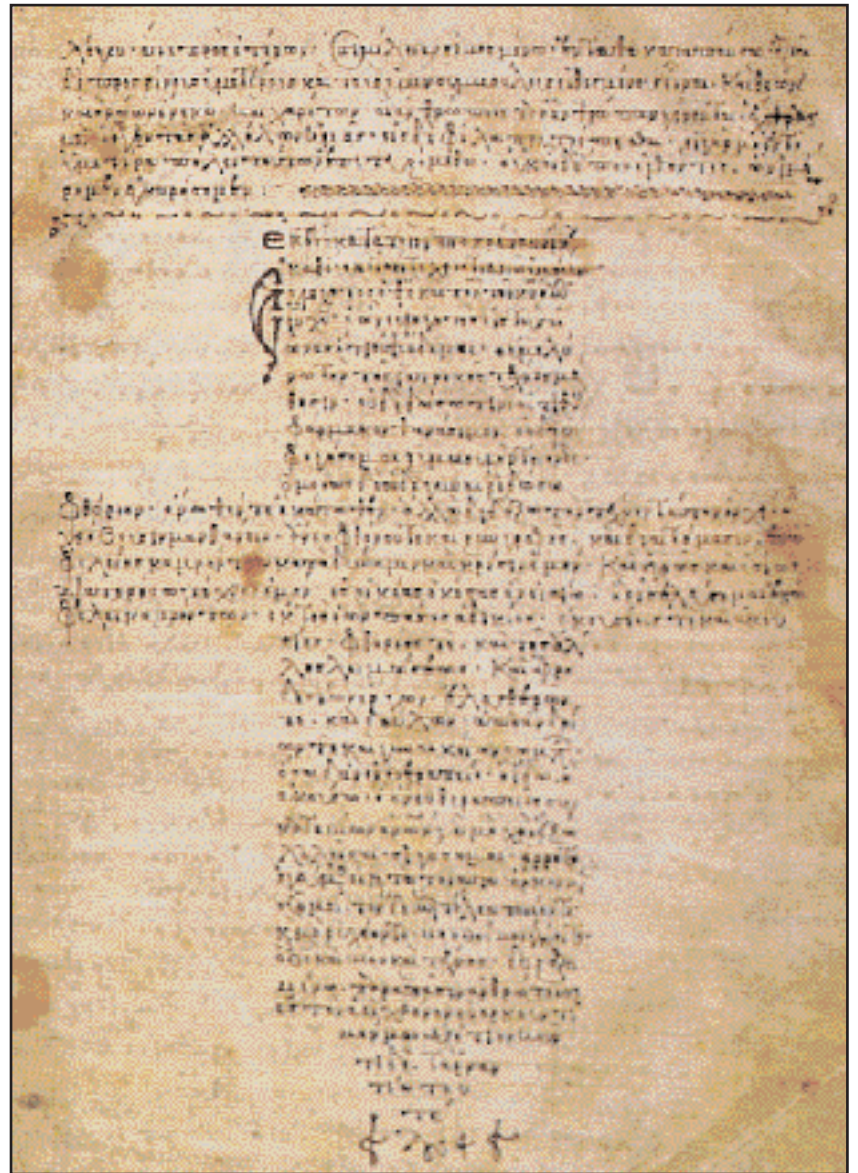
Φυσιοπαθολογία

Οι Έλληνες φιλόσοφοι (Ιωνες και Πυθαγόρειοι) και ειδικότερα το σύστημα των τεσσάρων κοσμογόνων στοιχείων (ριζωμάτων) απετέλεσαν την γέφυρα που συνέδεσε την προ-ιπποκρατική ιατρική (Ασκληπι-

Συνέχεια στην 7η σελίδα

Επιτύμβια στήλη του Αθηναίου ιατρού Ιάσωνος (2ος αι. π.Χ.). Ο Έλληνας ιατρός εξετάζει με τη μέθοδο της ψηλαφήσεως το ήπαρ ενός μικρού αρρώστου. Το ήπαρ εθεωρείτο ένα από τα τέσσερα κύρια ρυθμιστικά όργανα της φυσιολογίας του οργανισμού.

Το κείμενο του Ιπποκρατικού Ορκου σε σταυροειδή διάταξη. Από βυζαντινό κώδικα του 12ου αι. Μία από τις άπειρες μαρτυρίες που πιστοποιούν τη διαχρονική του αξία παρά την άνοδο του Χριστιανισμού και τις ειδωλολατρικές προλήψεις. (Βιβλιοθήκη Βατικανού).

Ψηφιδωτό (2ου - 3ου αι. μ.Χ.) στο οποίο εικονίζεται η άφιξη του θεού της ιαματικής τέχνης Ασκληπιού (στο κέντρο) στο νησί της Κω, όπου τον υποδέχεται ο Ιπποκράτης και ένας συμπολίτης του Κώος ψαράς. (Αρχαιολογικό Μουσείο Κω).

Το Ιπποκρατικό βάθρο με τη βοήθεια του οποίου ο Ιπποκράτης πραγματοποιούσε ανατάξεις εξαρθρωμάτων. Από βυζαντινό κώδικα 11ου αι. (Biblioteca Medicea Laurenziana, Φλωρεντία).

Ο πλάτανος του Ιπποκράτη στην Κω, σύμβολο της ιπποκρατικής διδασκαλίας. Γραβούρα του Choiseul – Gouffier από το βιβλίο «Voyage Pittoresque de la Crece», τέλη 18ου αι.

Συνέχεια από την 5η σελίδα

κή) με την ιπποκρατική σκέψη και την μετα-ιπποκρατική ιατρική (Γαληνική). Ετσι, ο μεν ομηρικός ιατρός (Ασκληπική περίοδος) υπηρετεί την τέχνη του στηριζόμενος στην παραδοσιακή εμπειρία και τη θεραπευτική δεξιοτεχνία του, ο δε ιπποκρατικός και γαληνικός ιατρός διαθέτουν, επιπροσθέτως, ορθολογική σκέψη και φιλοσοφικό στοχασμό, συμμετέχοντας στην επίλυση των ιατρικών προβλημάτων της εποχής τους. Οι ρήσεις «*ιητρός γαρ φιλόσοφος ισόθεος*» (Ιπποκράτης) και «*Οτι άριστος ιητρός και φιλόσοφος*» (Γαληνός) μαρτυρούν τη δεσπίζουσα σημασία της ιατρικής φιλοσοφίας που πρώτος επεσήμανε ο Κώος ιατροφιλόσοφος.

Ειδικότερα, οι ιπποκρατικές αντιλήψεις για τη φυσιολογία (χυμοπαθολογία) έχουν επηρεασθεί βαθιά από το συγκερασμό των απόψεων των προσωκρατικών φιλοσόφων που πρώτος διατύπωσε ο Εμπεδοκλής ο Ακραγαντινός. Ετσι, ο Ιπποκράτης δεχόταν ότι οι χυμοί του ανθρωπίνου οργανισμού είναι τέσσερις: *το αίμα, το φλέγμα, η κίτρινη χολή και η μαύρη χολή* και ότι κάθε χυμός αντιστοιχεί σε ένα όργανο (*καρδιά, εγκέφαλος, ήπαρ και σπλήν*) αντιστοίχως.

Η ισορροπία της αναλογίας των τεσσάρων χυμών συντηρεί και προστατεύει την υγεία του ανθρωπίνου οργανισμού («ευκρασία»), ενώ, αντίθετα, κάθε διαταραχή της προκαλεί διάφορες αρρώστιες («δυσκρασία»).

Η σωστή αναλογία των χυμών χαρακτηρίζεται με τον όρο «κράσις» ο οποίος σήμερα αποδίδεται και με τον όρο «ιδιοσυγκρασία».

Νοσολογία

Θεμελιώδης αρχή της ιπποκρατικής νοσολογίας είναι το αξίωμα του Ιπποκράτη σύμφωνα με το οποίο ο ιατρός πρέπει να ωφελεί τον άρρωστο ή τουλάχιστον να μην τον βλάπτει.

«*Ασκέειν, περί τα νοσήματα δύο, ωφελείν ή μη βλάπτειν*».

Ο Κώος σοφός χρησιμοποίησε όλες τις εξεταστικές μεθόδους της σημειολογίας που εξακολουθεί να εφαρμόζει η σύγχρονη κλινική διαγνωστική (εκτός από την επίκρουση). Από την επισκόπηση –που βασίζεται στην παρατήρηση– έως την ψηλάφηση και την άμεση ακρόαση με τελικό σκοπό την συνθετική αξιολόγηση και την κλινική διάγνωση της νόσου από την οποία πάσχει ο άρρωστος.

Το μυστικό της επιτυχίας της διαγνωστικής ιπποκρατικής μεθοδολογίας κρύβεται (και) σε πολλούς άλλους παράγοντες, όπως είναι η λήψη λεπτομερούς ιστορικού από τον άρρωστο και το περιβάλλον του, η αξιολόγηση της συμπτωματολογίας της νόσου και η προσεκτική φυσική εξέταση, σε συνδυασμό με τη διερεύνηση των συνθηκών του περιβάλλοντος. Η λεγόμενη «Ιπποκρατική μέθοδος» είναι εκείνη που διεχώρισε την ορθολογική ιατρική από την

πρωτόγονη, την μαγική και την «ιατρική» των αγυρτών.

Γενικότερα, οι απόψεις του Ιπποκράτη για τη νοσολογία στηρίζονται στην τριμερή διασύνδεση: ο άρρωστος, η αρρώστια και ο ιατρός.

- Ο άρρωστος (*νοσέων*) αποτελεί ενιαία σωματοψυχική ενότητα η οποία πρέπει να ερευνάται στο σύνολό της (ολιστική ιατρική).

- Η αρρώστια (*νούσημα*) διέπεται από φυσικούς νόμους.

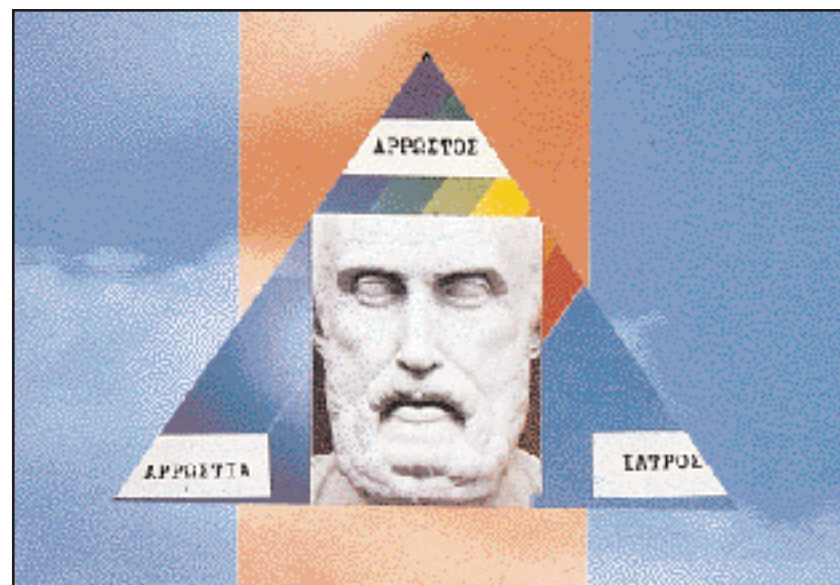
- Ο ιατρός (*ιητρός*) βοηθάει τη φύση. Είναι υπέρτερος της τέχνης του που συμβάλλει στην αποκατά-

σταση της υγείας του αρρώστου.

Με αυτές τις τρεις βασικές έννοιες και στηριζόμενη στην παρατήρηση, τον ορθολογισμό και την εμπειρία, η ιπποκρατική ιατρική ταξινομήθηκε συστηματικά και μεθοδικά, ενώ η νοσολογία και η θεραπευτική άρχισαν να απαλλάσσονται από τις προλήψεις, τις δεισιδαιμονίες, τις μαγικές θεραπείες και τις αβασάνιστες υποθέσεις των αγυρτών – θεραπευτών που και σήμερα ανθούν σε διάφορες περιοχές της γης.

Ο Ιπποκράτης πίστευε στην ιαματι-

Συνέχεια στην 8η σελίδα

Η τριαδική διασύνδεση της Ιπποκρατικής νοσολογίας: άρρωστος, αρρώστια, ιατρός. Στο κέντρο, προτομή του Ιπποκράτη, έργο του γλύπτη Δ. Κόσσου (1862).

Γραφική αναπαράσταση του Ασκληπείου της Κω κατά την ελληνιστική περίοδο. (Από το βιβλίο του R. Herzog, «Κος», Bd1, Βερολίνο 1932).

Συνέχεια από την 7η σελίδα

κή δύναμη της φύσης· γνώριζε ότι πολλά από τα οξέα νοσήματα αυτοϊώνται και (όταν έπρεπε) ακολουθούσε άλλοτε τις αρχές (της εναντιοθεραπείας) και άλλοτε της ομοιοθεραπείας. Ιδιαίτερη σημασία απέδιδε στην υγιεινοδιαιτητική αγωγή, στα φάρμακα και στη χειρουργική θεραπεία. Χορηγούσε φάρμακα με φειδώ επειδή γνώριζε τους κινδύνους της πολυφαρμακίας όπως πιστοποιείται (και) από τη ρήση του, σύμφωνα με την οποία «ενίστε το καλύτερο φάρμακο είναι κανένα φάρμακο». «Αγα-

θόν γαρ φάρμακον εστίν ενίστε και το μηδέν προσφέρειν».

Ο γνωστός αφορισμός, εξάλλου, σύμφωνα με τον οποίο «όσα δεν θεραπεύονται με τα φάρμακα θεραπεύονται με το νυστέρι» απεδείχθη ότι είναι προφητικός και επίκαιρος στην εποχή μας, δηλαδή 25 αιώνες μετά τη διατύπωσή του από τον «πατέρα» της ιατρικής, που δεν ξεχνούσε να διακηρύσσει ότι όποιος θέλει να θεραπεύσει σωστά έναν άρρωστο πρέπει να γνωρίζει από κάθε πλευρά, όχι μόνο τον οργανισμό του νοσούντος, αλλά και το οικογενειακό, το εργασιακό και

το κοινωνικό περιβάλλον του.

Γενικότερα, από τη μελέτη του συνόλου των έργων της Ιπποκρατικής Συλλογής προκύπτει επίσης ότι ο Κώος σοφός θεμελίωσε την περιβαλλοντική υγιεινή, ασχολήθηκε με την οικολογική επιστήμη, διέβλεψε τη σημασία της προληπτικής ιατρικής, επεσήμανε τον πρωτεύοντα μελλοντικό ρόλο της προβλεπτικής ιατρικής και συνόψισε τις ουμανιστικές αρχές της ιατρικής τέχνης μέσα στη φράση:

«*Ην γαρ παρή φιλανθρωπή πάρεστι και φιλοτεχνή*» (Όπου υπάρχει αγάπη

για τον άνθρωπο υπάρχει αγάπη και για την τέχνη).

Ηθική

Ο Ιπποκράτης καθιέρωσε τους ηθικούς κανόνες του ιατρικού λειτουργήματος. Το πυκνό σε νοήματα μονοσέλιδο κείμενο του Ιπποκρατικού Ορκου αποτελεί τον καταστατικό χάρτη της ιατρικής ηθικής και τον κώδικα-πρότυπο της επαγγελματικής δεοντολογίας όλων των εποχών. Πρόκειται ασφαλώς για το περιεκτικότερο, συντομότερο και παγκοσμίως γνωστότερο κείμενο της Ιπποκρατικής Συλλογής.

Ο Ιπποκρατικός Ορκος –ανεξάρτητα από τις ατελείωτες φιλολογικές συζητήσεις γύρω από την πατρότητά του– αποτελεί ένα μνημειώδες κείμενο που απευθύνεται αποκλειστικά και μόνο στους νέους ιατρούς, το οποίο άντεξε στη δοκιμασία του χρόνου, παρά την άνοδο του Χριστιανισμού και τις ποικίλες κατοπινές ειδωλολατρικές και άλλες θρησκευτικές δοξασίες. Στα νοήματα του Ορκου, εξάλλου, στηρίχθηκαν όλες οι πρόσφατες παγκόσμιες διακηρύξεις για τα δικαιώματα του ανθρώπου και των αρρώστων.

Αλλα σημαντικά κείμενα της Ιπποκρατικής Συλλογής που αναφέρονται στην ιατρική ηθική και δεοντολογία είναι οι 412 περίφημοι «Αφορισμοί» και οι πραγματείες «Περί ιητρού», «Παραγγελία», «Νόμος» και «Περί ευσχημοσύνης».

Συμπερασματικά η Ιπποκρατική φιλοσοφία συμπυκνώνεται με σαφήνεια στον πρώτο αφορισμό:

«*Η ζωή είναι σύντομη, η ιατρική ατελείωτη, ο χρόνος είναι λίγος, η πείρα απαιτηλή και η ορθή κρίση δύσκολη. Δεν αρκεί ο ιατρός να κάνει ό,τι είναι αναγκαίο, αλλά χρειάζεται και η βοήθεια του αρρώστου και των προσώπων του περιβάλλοντός του, καθώς και οι κατ'άλληλες για την περίσταση συνθήκες*».

Αποψη του Ασκληπείου της Κω, σήμερα.

Ελληνιστικοί και ρωμαϊκοί χρόνοι

Η κυριαρχία των Ελλήνων ιατρών στην Αλεξάνδρεια και τη Ρώμη

Της **Ευαγγελίας Α. Βαρέλλα**

Επ. Καθηγήτριας Τμήματος
Χημείας Α.Π.Π. – δρ. Θεολογίας

ΧΡΟΝΟΙ μεγίστης ακμής του ελληνιστικού κόσμου, οι πρώτες δεκαετίες του τρίτου προχριστιανικού αιώνας γίνονται μάρτυρες ραγδαίων και ουσιαστικών εξελίξεων στο χώρο της ιατρικής: θεωρητική προσέγγιση και κλινική πρακτική υπερβαίνουν τα ιπποκρατικά όρια για να τάμουν νέες οδούς, τις οποίες μόνος ο πολύς Γαληνός θα συλλάβει σε όλη τους την έκταση. Η ριζοσπαστική τούτη ανανέωση δέον να πιστωθή σε δυο προικισμένα και σχεδόν σύγχρονα μεταξύ τους ζεύγη διδασκάλου-μαθητού, ήτοι αφ' ενός σε Πραξαγόρα τον Κώο και Ηρόφιλο τον Χαλκηδόνιο –δραστηριοποιηθέντα κυρίως στην Αλεξάνδρεια– και αφ' ετέρου σε Χρύσιππο τον Κνίδιο και Ερασί-στρατο τον Κείο – φοιτήσαντα στο λύκειο και ασκήσαντα πρωτίστως στην Αντιόχεια.

Στο πλαίσιο των νέων εκτιμήσεων η αντιμετώπιση των καθ' έκαστα περιπτώσεων επαφίεται στην εμπειρία, οι δε αναζητήσεις του επιστήμονος συγκεφαλαιώνονται σε διερεύνηση των παραμέτρων της φυσικής κατάστασως –της υγείας– και σε αναζήτηση των γενικών αιτίων. Το εγχείρημα τούτο, συνεπαγόμενο την ανάγκη διερεύνησως των ανατομικών –φυσιολογικών γνώσεων, πολλά οφείλει στην αριστοτελική σκέψη. Πράγματι. Πρώτος ο Αριστοτέλης θα μελετήσει τον οργανισμό προβαίνων σε νεκροτομές ζώων, η συστηματική δε εφαρμογή της μεθόδου από τους ιατρούς των ελληνιστικών χρόνων θα έχει πολλαπλές συνέπειες: η θεωρία των τεσσάρων χυμών κλονίζεται από την κατανόηση της τεραστίας σημασίας των στερεών μερών του σώματος –καρδίας, ήπατος, νεφρών– αλλά και τη βαθμιαία εισαγωγή της εννοίας του *πνεύματος*, ενδογενούς ατμώδους συστατικού των όντων. Η αριστοτελική, άλλωστε, πίστη στη μονοσήμαντη σχέση δομής και λειτουργίας των οργάνων, καθώς και η ανάπτυξη της θεωρίας των τεσσάρων πρωτογενών ποιότητων θα αποτελέσουν κριτήριο πολλών αξιωματικών αποφάνσεων.

Καθοριστική, τέλος, για την ανάπτυξη των νέων ιδεών αποδεικνύεται η περιρρέουσα αλεξανδρινή ατμόσφαιρα, η οποία δίδει στον ερευνητή το απαραίτητο πλαίσιο εργασίας και στον ασκούμενο τις δυνατότητες προσωπικής μαθητείας ή βιβλιογραφικής ανέσεως, αλλά και επιτρέπει –τουλάχιστον στους χρόνους της ακμής– τη νεκροτομή ανθρώπινων σορών.

Πραξαγόρας – Ηρόφιλος

Πρεσβύτερος των λοιπών επωνύμων ασκληπιάδων, ο Πραξαγόρας θα

Βεντούζες και χειρουργικά εργαλεία. Αναθηματική πλάκα, 1ου αι. μ.Χ. (Αθήνα).

Πρώτες βοήθειες κατά τη διάρκεια της μάχης. Στύλος Τραϊανού, 2ου αι. μ.Χ. (Ρώμη).

διαφοροποιήσει τα νεύρα από τους τένοντες, θα θεωρήσει δε ότι οι φλέβες περιέχουν αίμα, ενώ οι αρτηρίες *πνεύμα* και περαιτέρω θα ορίσει την καρδιά αντί του εγκεφάλου ως κέντρο των διανοητικών και ψυχικών λειτουργιών.

Παρά ταύτα, ο Κώος σοφός θα προσεγγίσει τις παθολογικές καταστάσεις με καθαρώς ιπποκρατικό σκεπτικό, αναζητών την *ενκρασίαν* των τεσσάρων χυμών. Αντιθέτως, φαίνεται ότι ο Χρύσιππος υπήρξε μάλλον δύσπιστος έναντι της κλασικής θεραπευτικής, αρνούμενος μάλιστα την αξία της αφαίμαξης ως μεθόδου εξισορροπήσεως του οργανισμού.

Στον Ηρόφιλο πιστώνεται η εισαγωγή όντως νέων αντιλήψεων στην ελληνική ιατρική γραμματεία, τουτέστιν η σπουδή του υγιούς οργανισμού και η περιγραφή του με όρους μηχανικής υφής. Πράγματι. Το ανθρώπινο σώμα κατανοείται πλέον ως σύστημα στερεών μερών καλώς προσηρμοσμένων προς άλλα, εξαίρεται δε ο ρόλος των αισθητηρίων και κινητηρίων νεύρων, αλλά και επισημαίνεται, κατ' αριστοτελική τελεολογία, ότι στα τρία μεγάλα συστήματα διαύλων –αρτηρίες, φλέβες νεύρα– δέον να αναλογούν τρία κεχωρισμένα ρευστά. Διήκουσα γραμμή του ηροφιλείου σκεπτικού είναι η πεποίθηση ότι η αναγωγή στην τετρακτύ των ποιότητων

Συνέχεια στην 10η σελίδα

Πορτρέτο του Γαληνού από άγνωστο καλλιτέχνη του 18ου αι. (Βιβλιοθήκη της Παλαιάς Ιατρικής Σχολής, Παρίσι). Ο Γαληνός υπήρξε ο πρώτος μετά τον Ιπποκράτη και ο τελευταίος των μεγάλων Ελλήνων ιατρών της αρχαιότητας.

Η μαία Στραβωνία Αττική εκτελεί τοκετό κατά τη μέθοδο του Σωρανού του Εφέσιου. Η επίτοκος συγκρατείται σε ειδική «μαιευτική καρέκλα» από τη βοηθό της μαίας. Κεραμική πλάκα, 2ου αι. μ.Χ. (Οστια Ιταλίας).

Συνέχεια από την 9η σελίδα

ή χυμών στερείται ερεισμάτων, μόνη δε πραγματικότητας είναι τα *φαινόμενα*, ήτοι οι παρατηρήσεις του ανατόμου.

Στην πράξη, εν τούτοις, ο ρηξικέλευθος τούτος θεωρητικός παρέμεινε ιπποκρατικός, μόνος δε ουσιαστικός νεωτερισμός του υπήρξε η μέχρι βαθμού εκζητήσεως μελέτη του σφυγμού και η μέτρησή του δι' ωρολογίου –πρώτη ουσιαστικώς ποσοτική προσέγγιση του πυρετού.

Οι επίγονοι θα βιώσουν την ανωτέρω αντινομία, αλλά και τις ευρύτερες ατέλειες ενός μεγαλοπνόου σχεδίου, το οποίο ανύψωσε την ανατομία σε θεμέλιο και κορωνίδα της επιστήμης. Η βραδεία διολίσθηση από το πλαίσιο του διδασκάλου θα εκφρασθεί με την πρόταση της φαρμακολογικής και χειρουργικής θεραπευτικής και τον επιμελή σχολιασμό των ιπποκρατικών κειμένων: οι ηροφίλειοι των ρωμαϊκών χρόνων θα αποδειχθούν μάλλον συντηρητικοί.

Ερασίστρατος

Τολμηρότερος των προηγούμενων, ο Ερασίστρατος επιζητεί τη σφαιρική επίλυση των επιστημολογικών προβλημάτων που γεννά οιονδήποτε εγχείρημα οργανώσεως της ιατρικής γνώσεως. Στις ανατομικές – φυσιολογικές βάσεις της θεραπευτικής του θα ενταχθεί πλέον και η *αιτιολογία* θεωρητική αναζήτηση των *λόγων* της ασθένειας, ενώ η προσέγγιση της κλινικής πράξεως θα παραμείνει εμπειρική. Θεμελιώδη στοιχεία της νέας προτάσεως είναι αφ' ενός η αναγόρευση

Ο ιατρός Ιάπυξ βγάζει από την πληγή του Αινεία με ειδική λαβίδα ξένο σώμα, πιθανόν αιχμή βέλους. Δίπλα του ο υιός του Ιουλος στεγνώνει τα δάκρυά του. Στον τόπο της θεραπείας τρέχει η μητέρα του Αινεία Αφροδίτη κρατώντας δίκταμο για να βάλει πάνω στην πληγή. Από τις λίγες περιπτώσεις που για την ίαση τραύματος επεμβαίνουν οι θεοί στην Ιατρική. Τοιχογραφία της Πομπηίας. (Αρχαιολογικό Μουσείο Νεάπολης).

του *πνεύματος* σε παράγοντα ενεργοποιήσεως της εισερχομένης ύλης και αφ' ετέρου η στενή διαπλοκή των αρτηριών, φλεβών και νεύρων. Πράγματι. Ο οργανισμός συνίσταται σε σύστημα ελαστικών αγγείων εντός των οποίων κινούνται ρευστά υπό πίεση, συνακολουθώντας δε σπεύδει να πληρώσει τυχόν δημιουργούμενα κενά και διαταράσσεται όταν δεχθεί *πληθώρα* τροφής. Κύριο μέλημα του ιατρού αποτελεί η διατήρηση της μηχανικής τούτης ισορροπίας. Προφανής είναι, εν προκειμένω, η επίδραση της φιλοσοφίας των Στωικών, αλλά και η συμπίεση με την *πνευματική* – υδραυλική – τεχνολογία των ελληνιστικών χρόνων.

Σημειωτέον, πάντως, ότι η προωθημένη κατανόηση της καρδιακής λειτουργίας και η χειρουργική του δεξιότης οδήγησαν τελικώς τον Ερασίστρατο στην αποδοχή μη παρατηρησίμων δομικών συστατικών του οργανισμού, προορισμένων να άρουν τις εσωτερικές αντινομίες των θεωρήσεών του: μεταξύ τους η υποθετική δίοδος επικοινωνίας αρτηριών και φλεβών, ερμηνεύουσα την ύπαρξη αίματος στις πρώτες. Η αδυναμία αυτή, αλλά και τα προβλήματα που εγέννησε η σύγκρουση με την κλασική χημική παθολογία, οδήγησαν τους επιγόνους των ρωμαϊκών χρόνων σε συμβιβαστικότερες θέσεις ή ενίοτε σε νέα διανοητικά ευρήματα. Ούτω ο Βιθυνός Ασκληπιάδης, διάσημος κλινικός και πρωτότυπος στοχαστής, θα καταθέσει ότι το σώμα αποτελείται από μικρούς αλλά όχι ατμήτους όγκους, οι οποίοι κινούνται εντός συστημάτων διαύλων: η καθ' οιονδήποτε τρόπο συσσωμάτωσή τους διακόπτει τη συνεχή

Φαρμακοποιοί επί το έργον. Από αραβικό χειρόγραφο 13ου αι. (Μητροπολιτικό Μουσείο Τέχνης Ν. Υόρκης).

ροή και εκφράζεται μακροσκοπικώς ως νόσημα.

Ρωμαϊκοί χρόνοι

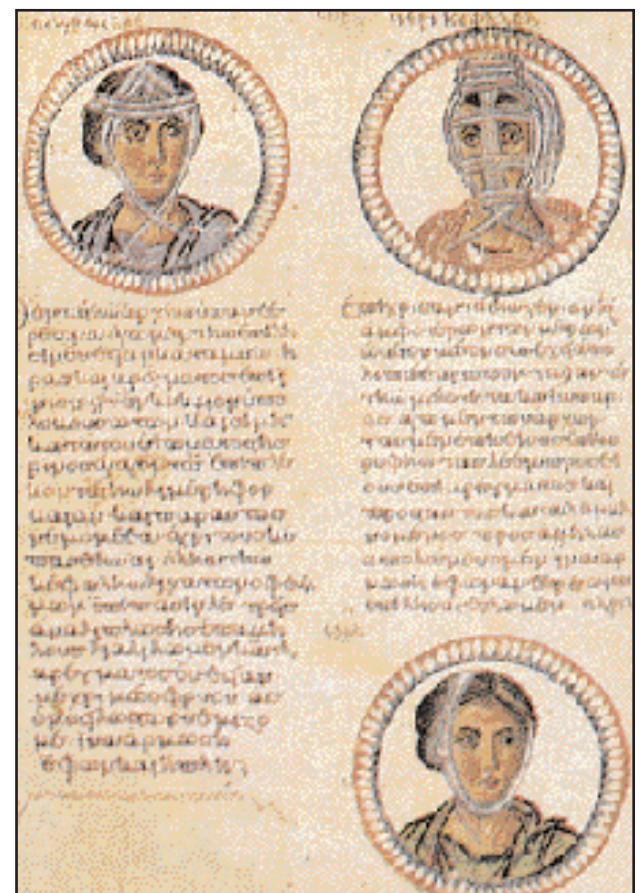
Οι άξιοι του ονόματός τους ιατροί της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας είναι κατά βάση Έλληνες. Πράγματι. Η καθ' εαυτό λατινική θεραπευτική περιορίζεται στις εμβρυώδεις γνώσεις του *pater familias* ή της εμπειρικής μαιίας, η ανιχνευτική δε αποδοχή των ελληνικής γραμματείας θα γενικευθεί μόλις κατά το έτος 146 π.Χ., όταν ο Ασκληπιάδης εγκαθίσταται μόνιμως στις όχθες του Τίβερη.

Στην αυτοκρατορική Ρώμη οι αποκλίνουσες προσεγγίσεις των ελληνιστικών χρόνων θα οροθετηθούν σε σχολές-αιρέσεις. Συχνά σύμφωνοι ως προς τη θεραπευτική αγωγή, οι οπαδοί τους έχουν βαθύτατα διαφοροποιημένες απόψεις όσον αφορά τη φύση της ιατρικής γνώσεως και τον τρόπο αποκτήσεώς της. Ούτω οι *δογματικοί* –κατά βάσιν χαλαρή συνύπαρξη αυτονομηθέντων επιγόνων του Ηροφίλου και Ερασιστράτου– αναζητούν τα μυστικά αίτια των νόσων, υποτιμώντες εν τέλει τα εμφανή δεδομένα της παρατηρήσεως και διακηρύσσοντας την αναγκαιότητα συστημα-

Συνέχεια στην 12η σελίδα

Γκραβούρα του 1574 για το εξώφυλλο ενός από τα έργα του Ρούφου του Εφέσιου (τέλη 1ου - αρχές 2ου αι. μ.Χ.), του μεγαλύτερου, μαζί με τον Αρεταίο, Έλληνα γιατρό της αρχαιότητας κατά τη μεταϊπποκρατική περίοδο και έως την εποχή του Γαληνού.

Σελίδα από πραγματεία του Σωρανού του Εφέσιου (98-138 μ.Χ.) άριστου γυναικολόγου του πρώτου μεταχριστιανικού αιώνα.

Συνέχεια από την 11η σελίδα

τικής χρήσεως υποθετικών προτύπων. Αλεξανδρείς την πνευματική καταγωγή, οι *εμπειρικοί* θα αντισταθούν με σκεπτικισμό στην προσπάθεια τούτη διανοητικής προσεγγίσεως της *τέχνης* του Ασκληπιού και θα εμμείνουν στον καθαρά πρακτικό της χαρακτήρα, κατανοούντες την ασθένεια ως σύνολο συμπτωμάτων και αρνούμενοι την ένταξή της σε θεωρητικά σχήματα. Η εργασιακή τους εξάρτηση συνίσταται στο τρίπτυχο της *αυτοψίας*, της μελέτης παλαιών περιστατικών και της αναλογικής αντιμετώπισης αγνώστων συμπτωμάτων.

Νεώτεροι χρονολογικώς, οι *μεθοδικοί* παραιτούνται από την αναζήτηση των μυστικών αιτιών εν ονόματι της παρατηρήσεως, πρωταρχικής πηγής γνώσεως, και προσεγγίζουν τις νόσους ως διαταράξεις των εκκρίσεων ολοκλήρου του οργανισμού. Στη χορεία των δέον να ενταχθή ο Εφέσιος Σωρανός, άριστος γυναικολόγος του πρώτου μεταχριστιανικού αιώνας, στηρίζων το θεωρητικό του οικοδόμημα στην εξισορρόπηση τάσεως και ηρεμίας στον οργανισμό. Σε πλαίσιο, περαιτέρω, συγγενές προς τη στωική φιλοσοφία οι *πνευματικοί* θα ανάγουν σε αρχή της υγείας –αλλά και αυτής της ζωής– το ενδογενές και περίπου άυλο *πνεύμα*, ενώ ανώνυμη σχολή του δευτέρου μεταχριστιανικού αιώνας θα ανανεώσει τις απόψεις των *δογματικών* και θα αναλάβει εγχείρημα συμφιλώσεως χημικής και δομικής προσεγγίσεως.

Σύγχρονοι, τέλος, του Σωρανού, Αρεταίος ο Καππαδόκης και Ρούφος ο Εφέσιος, επαναφέρουν το ιπποκρατικό σκεπτικό. Συνάμα, ο πολύς Διοσκορίδης ανακεφαλαιώνει τα φαρμακογνωστικά δεδομένα του καιρού του, ενώ σύνολη η τρέχουσα πρακτική συνοψίζεται σε δύο εγκυκλοπαιδικά έργα γενικού προορισμού, συνταχθέντα σε λατινική γλώσσα: ο λόγος για την περίφημη

Εγχείρηση καταρράκτου. Γαλατορωμαϊκή στήλη 3ου αι. μ.Χ. (Malmaison, Γαλλία).

Φυσική ιστορία Πλινίου του πρεσβυτέρου και την ειδικότερη μονογραφία *Περί ιατρικής* του Αύλου Κορνηλίου Κέλσου.

Ας επισημανθεί, άλλωστε, η ιδιαίτερη ανάπτυξη της μαιευτικής, καθώς και της χειρουργικής, ιδιαίτε-

ρως ως τραυματολογίας στο πλαίσιο των στρατιωτικών νοσηλευτηρίων.

Οι ασκληπιάδες των ρωμαϊκών χρόνων δεν έχουν πλέον τις δυνατότητες μαθητείας και σπουδής που προσέφεροντο στην Αλεξάνδρεια των Πτολεμαίων. Ο διττός, ωστόσο,

έλεγχος της κοινής γνώμης και των συντεχνιακών οργάνων καθιστά την αγυρτεία περιθωριακό φαινόμενο: η σκληρή σάτιρα των ποιητών δέον μάλλον να πιστωθή στην αδυναμία της ιαματικής επιστήμης έναντι πλείστων όσων ασθενειών. Σημειωτέον, εξ άλλου, ότι οι γυναίκες ιατροί δεν περιορίζουν διόλου τη δραστηριότητά των στην ώρα του τοκετού, αλλ' ασκούν το λειτούργημά τους σε ευρύτατα όρια και απολαμβάνουν του σεβασμού της κοινωνίας.

Γαληνός

Η ιατρική των αιώνων τούτων συγκεφαλαιώνεται στα έργα και τις ημέρες του Γαληνού, μιας καταλυτικής προσωπικότητας που εσφράγισε την πορεία της επιστήμης για μία τουλάχιστον χιλιετία. Γεννημένος στην Πέργαμο το 129 ο πολυγράφος σοφός δρα κατά κύριο λόγο στην πρωτεύουσα και αποβιώνει προ του 216, καθ' οδόν προς τη μικρασιατική πατρίδα. Ρηξικέλευθος κλινικός, δεν παραβλέπει τη σημασία της εξατομικευμένης αγωγής, πρωτίστως όμως επιχειρεί τη συγκρότηση ενιαίου και εκλεκτικού συστήματος, στο οποίο να συνυπάρχουν τα κύρια στοιχεία των μεγάλων διανοητικών οικοδομημάτων του παρελθόντος. Ούτω η υγεία αντιμετωπίζεται ως σχετική έννοια, στενότερα συνυφασμένη με το κάλλος και την κινητικότητα, ενώ τα μέλη και όργανα του σώματος υποτάσσονται σε αυστηρώς τελειολογική σχέση δομής και λειτουργίας. Το *πνεύμα* παραμένει ως ενεργός παράγων, συνάμα όμως η ιπποκρατική τετρακτύς των χυμών επανέρχεται στην επικαιρότητα των επιλογών, καθισταμένη κατ' εξοχήν όργανο ερμηνείας των παθολογικών καταστάσεων. Τις μεγάλες βιολογικές λειτουργίες πραγματώνει, τέλος, η εκάστοτε *δύναμις*, γενική έννοια ευρείας εφαρμογής.

Σημαντικότερες είναι, περαιτέρω, οι επιμέρους ανατομικές/φυσιολογικές μελέτες του περιώνυμου περγαμηνού, αφορώσες κυρίως το μυϊκό και νευρικό σύστημα και τα οστά, βασιζόμενες δε στην κριτική ανάλυση των παλαιότερων προτάσεων και την νεκροτομή ζώων. Ο πρύτανις, άλλωστε των ιατρών προάγει υποδειγματικά τη φαρμακογνωσία και φαρμακοποιητική, ιδίως των συνθέτων σκευασμάτων, μη διστάζων μάλιστα να πειραματισθεί επί του εαυτού του. Εσχατο, πάντως, κριτήριο μιας θεραπευτικής αγωγής συνιστά ο *καιρός* εφαρμογής της.

Το συνθετικό και συγκεφαλαιωτικό έργο του Γαληνού, προϊόν μακράς προσωπικής πείρας, εκπληκτικής ευρυμαθείας και οξυτάτου κριτικού πνεύματος, επιφέρει ραγδαία αποδυνάμωση των *αιρέσεων*: η ιατρική της όψιμης αρχαιότητας θα διαχωρισθεί πλέον συν τω χρόνω σε φιλοσοφική ανίχνευση των γενικών αιτιών και τρέχουσα κλινική θεραπευτική, όπως αυτή θα ασκηθεί κατά του βυζαντινούς Μέσους Χρόνους, με πρώτο επώνυμο εκπρόσωπο τον έμπιστο Ιουλιανού του παραβάτου Ορειβάσιο.

Ιατρός με τα βιβλία και τα εργαλεία του. Μαρμάρινη σαρκοφάγος 4ου αι. μ.Χ. (Οστια Ιταλίας).

Αρχαία χειρουργική

Από τους Ομηρικούς ιατρούς ως τις χειρουργικές επεμβάσεις της Ιπποκρατικής περιόδου

Με ιδιαίτερη προσοχή ο Αχιλλεύς δένει με πεντακάθαρο διπλό επίδεσμο το βραχίονα του Πατρόκλου, αφού του αφαίρεσε το βέλος, που απεικονίζεται κάτω αριστερά. Χαρακτηριστική η έκφραση του Πατρόκλου, τραυματία που φοβάται να δει την πληγή του. Το τεντωμένο αριστερό πόδι υποδηλοί τον πόνο. Αττική Κύλιξ του ζωγράφου Σωσία περίπου 500 π.Χ. (Μουσείο Αρχαίας Τέχνης, Βερολίνο – φωτογραφία Ιωάννου Λαουρέντιου).

Του **Στέφανου Γερουλάνου**

Καθηγητής Χειρουργικής, Διευθυντής Χειρουργικής Μονάδος στο Ωνάσειο Καρδιοχειρουργικό Κέντρο

Η ΑΡΧΗ της ελληνικής χειρουργικής χάνεται στο βάθος των αιώνων. Πρώτη έγγραφη πηγή ιατρικών πληροφοριών στον ευρωπαϊκό χώρο είναι η Ιλιάδα και η Οδύσσεια, όπου ο

Ομηρος αναφέρει 147 τραυματισμούς. Από αυτούς 106 με ακόντιο, 17 με ξίφος, 12 τραυματισμοί με βέλος και 12 με σφενδόνη. Η θνητότητα αυτών των τραυματισμών είναι για τα τραύματα από ακόντιο 80%, από ξίφος 100%, από βέλος 42% και από σφενδόνη 67%. Σίγουρα όμως υπήρξαν πολλοί περισσότεροι τραυ-

ματισμοί από σφενδόνη, βέλος ή ακόντιο, οι οποίοι όντας ελαφροί δεν αναφέρονται. Ετσι, η στατιστική αυτή έχει περιορισμένη σημασία.

Παρόλα αυτά βλέπει κανείς, ότι ο ομηρικός χειρουργός μπορούσε να αντιμετωπίσει καλύτερα τα τραύματα από βέλη και δεν μπορούσε να κάνει τίποτε στα τραύματα από ξίφος.

Λέγοντας ομηρικός χειρουργός πράγματι εννοεί κανείς ένα χειρουργό, διότι ο Ομηρος ξεχωρίζει ήδη τις ειδικότητες των δύο παιδιών του Ασκληπιού. Ο Ποδαλείριος είχε ως αντικείμενο την Γενική Ιατρική και Υγιεινή, ο Μαχάων τη Χειρουργική.

Ενώ, η έκβαση όλων των μαχών

Συνέχεια στην 14η σελίδα

Ο υιός του Ασκληπιού Μαχάων δένει το μηρό του πληγωμένου Μενέλαου με επίδεσμο. Αρχαίος σφραγιδολίθος 3ου π.Χ. αιώνα, τώρα στο Βερολίνο (φωτ.: Ιγόλδη Λούκερτ).

Ο Σθένελος δένει το λαβωμένο δάκτυλο του φίλου του Διομήδη λίγο πιο έξω από το πεδίο της μάχης. Σήμερα θεωρούμενη ως χαμένη Χαλκιδική αμφορά του 520 μ.Χ. (Συλλογή Pembroke & Hope).

Συνέχεια από την 13η σελίδα

στα ομηρικά έπη κρίνεται τελικά από το ποιος Θεός θα βοηθήσει τη μία ή την άλλη πλευρά, χαρακτηριστικό της ομηρικής Ιατρικής είναι ότι είναι απόλυτα εμπειρικά τεκμηριωμένη χωρίς κανένα θεουργικό στοιχείο. Σχεδόν σε κανέναν από τους 147 τραυματισμούς δεν αναφέρεται ότι κάποιος Θεός θεράπευσε κάποιον τραυματισμένο. Το ότι οι ιατροί αυτοί δεν ήταν κομπογιαννίτες, φαίνεται και από το γεγονός ότι σε κάθε αρρώστια ή τραυματισμό καλούσαν τον ιατρό για τη θεραπεία, και όταν τραυματίστηκε ο ίδιος ο Μαχάων α-

πό τον Πάρι στον ώμο έκαναν τα πάντα για να τον σώσουν θεωρώντας τον ιατρό που θεράπευε τα τραύματα αντάξιο μιας ολόκληρης στρατιάς.

Ιδιαίτερη έμφαση δίδεται στην ομηρική Ιατρική στο μηχανικό καθαρισμό (debridement) της ουλής με καθαρό νερό συχνά εμπλουτισμένο με κρασί ή ξύδι. Μέχρι σήμερα πιστεύαμε ότι αυτό δεν είχε καμία επίδραση στις μολύνσεις. Μία ομάδα όμως Καναδών ερευνητών απέδειξε ότι οι πολυφαινόλες που είναι μέσα στο κρασί ή το ξύδι θανατώνουν τα κολοβακτηρίδια, τις σαλμονέλες που προκαλούν τύφο και το δονάκιο, που προκαλεί χολέρα,

ακόμα και σε ένα διάλυμα 10%, όπως ο κεκραμένος οίνος. Προϋπόθεση είναι να μπορούν να επιδράσουν επί ένα χρονικό διάστημα 3-4 ωρών και γι' αυτό οι ομηρικοί ιατροί αφού καθάριζαν το τραύμα το ξέπλεναν με νερό εμπλουτισμένο με κρασί και αφού το κάλυπταν με καθαρούς επιδέσμους, τους έβρεχαν μετά με κρασί. Ετσι επιτύγχαναν μία καλή απολύμανση.

Οι ομηρικοί ιατροί μπορούσαν να σταματήσουν αιμοραγίες και να ανακουφίσουν τον πόνο βάζοντας βότανα όπως το δίκταμο μέσα στο τραύμα. (χρησιμοποιείται ακόμη στην Κρήτη). Ήξεραν, επίσης ότι έ-

πρεπε, αλλά και το πώς να ακινητοποιήσουν ένα κάταγμα.

Ασκληπιεία

Μετά την ομηρική χειρουργική ακολουθεί η εποχή των Ασκληπιείων. Η μεγάλη πίστη στις γνώσεις του Ασκληπιού που θανατώθηκε από το Δία επειδή νίκησε το θάνατο και η σιγουριά ότι οι απόγονοί του είχαν κληρονομήσει τις γνώσεις του, δημιούργησαν ένα είδος θρησκείας. Ο Ασκληπιός από ιατρός έγινε γρήγορα ήρωας, μετά ημίθεος και τέλος θεοποιήθηκε. Οι κόρες του Υγεία, Πανάκεια και Ιασώ λατρεύονταν σαν Θεές.

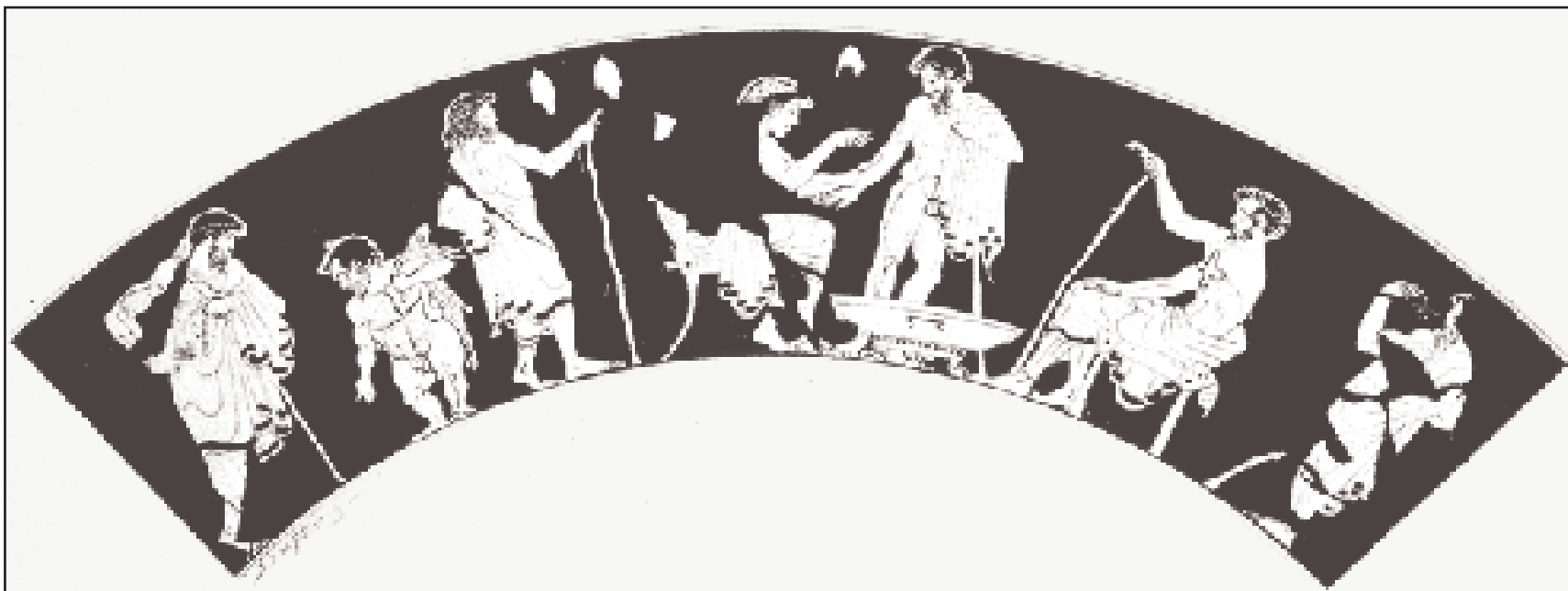
Στα Ασκληπιεία αυτά, τα πρώτα θεραπευτήρια του 6ου και 5ου αιώνα, εργάζονταν δίπλα στους ιερείς ιατροί. Εδώ εξετάζονταν προσεκτικά οι ασθενείς, ανοίγονταν αποστήματα και δοθίνες και αφαιρούνταν με την οδοντάγρα δόντια. Αρκετές δεκάδες διαφορετικών χειρουργικών εργαλείων αποδεικνύουν, ότι η χειρουργική είχε ήδη εξελιχθεί. Δυστυχώς έχουν διασωθεί λίγα κείμενα και αυτά μη ιατρικά, που αποδεικνύουν ότι στα Ασκληπιεία γίνονταν εγχειρήσεις. Η Ιατρική τέχνη, όμως παραμένει κλειστό επάγγελμα και οι γνώσεις μεταβιβάζονται από πατέρα σε γιο ή από το δάσκαλο στο μαθητή. Ετσι, μας λείπουν οι γραπτές αποδείξεις.

Ιπποκράτης

Με τον καιρό η πείρα και οι γνώσεις που συλλέγονταν στα Ασκληπιεία είναι τόσο μεγάλες, που είναι αδύνατο να τις συγκρατήσει στη μνήμη ένας ιατρός. Ο Ιπποκράτης ο Κώος, αναγνωρίζει την ανάγκη της καταγραφής τους. Περί τα 72 βιβλία, του μεγάλου αυτού ιατρού καταφέρ-

Αναθηματική πλάκα, 4ου αι. π.Χ., όπου εικονίζονται ευγνώμονες ιαθέντες ασθενείς να αποτίουν φόρο τιμής σε Έλληνα γιατρό, προσφέροντας δώρα. Διακρίνονται, επίσης, τα χειρουργικά του εργαλεία και πάνω σε δέντρο ο συμβολικός όφις.

Ιατρείον: Αναπαράσταση του σχεδίου του περίφημου αττικού αρύβαλλου του Λούβρου (380 π.Χ.). Στη μέση καθισμένος ο ιατρός κάνει φλεβοτομή σε ασθενή. Δεξιά του καθισμένος ασθενής με επίδεσμο στον αριστερό βραχίονα· αριστερά όρθιος με επίδεσμο στην αριστερή κνήμη. Δίπλα χονδροδυστροφικός νάνος που φέρνει στον ιατρό ένα κουνέλι για πεσκέσι. Τότε απεκαλούντο τα δώρα αυτά «αγάπαι», σήμερα... Στην άκρη ασθενής που του λείπει ένα πόδι. Στον τοίχο κρένονται τρεις μεγάλες βεντούζες. (Μουσείο Λούβρου, Παρίσι).

νουν να συλλέξουν οι Αλεξανδρινοί 50 χρόνια μετά το θάνατό του. Ανάμεσα σ' αυτά τουλάχιστον 8 αναφέρονται στη Χειρουργική ένα στην Οφθαλμιατρική και 7 στη Γυναικολογία. Το «κατ' ιατρείον» ασχολείται με το χειρουργείο, το φωτισμό, το προσωπικό, την τοποθέτηση του ασθενούς στο χειρουργικό τραπέζι και με την τεχνική των επιδέσμων.

Η χειρουργική του Ιπποκράτη είναι ιδιαίτερα ανεπτυγμένη, κατά δε το Σ. Ζερβό, το σύγγραμά του «Περί αγμών και άρθρων» είναι «το ωραιότερο ιατρικό κείμενο που βγήκε μέχρι σήμερα από τα χέρια ενός ιατρού». Ο Ιπποκράτης δίνει οδηγίες πώς να ανατάσσονται και συντάσσονται σχεδόν όλα τα οστά, όχι μόνο των άκρων αλλά και της κλείδας, της σιαγώνας, του κρανίου κ.λπ., είτε αυτά είναι απλά είτε επιπλεγμένα. Αναμένει τη συγκόλλησή τους γύρω στην 30η ημέρα, όπως αναμένεται και σήμερα. Ανατάσσει εξαρθρώματα χρησιμοποιώντας διορθωτικά μηχανήματα δικής του επινοήσεως. Εμβαπτίζει τα ράμματα που χρησιμοποιεί σε καυτό λάδι αποστειρώνοντάς τα με αυτό τον τρόπο πλήρως. Διενεργεί την παρακέντηση του θώρακα και την πλευροτομή σε περιπτώσεις πλευριτικού εξιδρώματος ή εμπυήματος. Παρακεντίζει την κοιλία σε υδροπικούς με ασκήτη, διανοίγει περινεφρικά ή ηπατικά αποστήματα με τομή ή καυτηριασμό, πλένει την κοιλότητά τους με κρασί παροχετεύοντας το υγρό μέσω σωλήνος. Χειρουργεί τα συρρίγγια του δακτυλίου του πρωκτού και τις αιμορροΐδες, ορισμένους καλοήθεις όγκους, όπως το λεγόμενο βατράχιον των σιαλογόνων αδένων και αφαιρεί τους πολύποδες της μύτης. Με τη σταφυλιάγρα αφαιρεί τη σταφυλή και με την οδοντάγρα οδόντες. Καθαρίζει τα δόντια από την τερηδόνα, καθετηριάζει την ουροδόχο κύστη με καθετήρα και αφαιρεί τους λίθους από αυτή. Εκτελεί κρανιοτομές, ανατρήσεις καταγμάτων κρανίου μεταχειριζόμενος τρύπανα και πρίονες, εργαλεία που μέχρι σήμερα παραμένουν αναντικατάστατα. Τους ακρωτηριασμούς των άκρων εκτελεί όχι μόνο δι' απεξαρθρώσεως αλλά και δια διεκπρίσεως των οστών

πάνω και πάνω από την κλείδωση. Σε βαρεία κατάγματα περιμένει την πλήρη νέκρωση τοποθετώντας πολύ σφιγμένους επιδέσμους και επιτυγχάνει να επιβιώσουν πολλοί άρρωστοι, αφού το νεκρωμένο άκρο μετά πάροδο μεγάλου χρόνου θα πέσει από μόνο του. Γνωρίζει ορισμένες λοιμώξεις, περιγράφει το ερυσίπελας, τον τέτανο και τη μηνιγγίτιδα, περιγράφει τη διάσειση και συγγράφει ολόκληρο βιβλίο περί των εν κεφαλή τραυμάτων.

Ο Ιπποκράτης είχε ως αρχή να χρησιμοποιεί όσο το δυνατό λιγότερα και απλούστερα εργαλεία. Κατασκευάζει και παραλαμβάνει από τους παλαιότερους ιατρούς εργαλεία από ορείχαλκο, όπως βελόνες, οστεολαβίδες, καθετήρες, τρύπανα, πρίονες, σμήλες, διαστολείς, χοινίκια, κηρία για διαστολές, μητρομήλες, μητροσκόπιο κάλαμο ή διόπτρα, ξύστρα μήτρας, εμβρυουλκά, σύριγγες για κλύσματα, λίμες, τσιμπί-

δες, άγκιστρα, ανυψωτήρες οστών, βεντούζες.

Οι λεπίδες των τεμνόντων εργαλείων κατασκευάζονται από σίδηρο όπως τα νυστέρια, τα μαχαίρια και οι φλεβοτόμοι που τοποθετούνται πάνω σε λαβίδες από ορείχαλκο. Αναφέρονται νήματα από χρυσό για τη σταθεροποίηση καταγμάτων της κάτω γνάθου. Σε αντίθεση με τα ιατρικά εργαλεία του μεσαίωνα στη Δύση που συχνά είναι ιδιαίτερα ωραία στολισμένα με ελεφαντοστούν ή ξύλο, τα αρχαία ιατρικά εργαλεία είναι καθαρά λειτουργικά, έτσι ώστε να πλένονται, να καθαρίζονται και ίσως και να αποστειρώνονται εύκολα όπως τα ράμματα, τα οποία ο Ιπποκράτης τα τοποθετούσε πριν τη χρήση σε καυτό λάδι.

Η Ιπποκρατική Ιατρική κατηγορείται συχνά ότι δεν είχε καλές γνώσεις ανατομίας, κυρίως γιατί τότε απαγορεύονταν οι νεκροτομές. Οι Έλληνες ιατροί όμως ταξίδευαν στη Μεσόγειο, η δε απόσταση από την Αίγυπτο όπου για τη μουμιοποίηση των νεκρών αφαιρούντο τα εσωτερικά όργανα ήταν μικρή. Πέραν αυτού ο Ιπποκράτης κάνει νεκροτομές σε ζώα και θεωρεί ότι τα εσωτερικά όργανα του χοίρου είναι τα πιο συγγενή προς τα ανθρώπινα όργανα. Είχε λοιπόν συγκρίνει. Όταν είδε ολόκληρο σκελετό ανθρώπου ενθουσιάστηκε τόσο πολύ που έκανε ακριβές αντίγραφο του από χρυσό και το αφιέρωσε στους Δελφούς για να μη χαθεί και να μπορεί ο καθένας να το δει. Ακόμα, γνωρίζει τις φλέβες, τις αρτηρίες, τα νεύρα, τους μύς, τους τένοντες, την καρδιά, το περικάρδιο, τις καρδιακές κοιλότητες, την αορτή, τις πνευμονικές αρτηρίες. Παράλληλα, ο Ιπποκράτης πειραματίζεται σε χοίρους βάζοντας έγχρωμο νερό στη μύτη του ζώου για να δει αν πηγαίνει μόνο στο στομάχι ή και στον πνεύμονα. Αποδεικνύει έτσι ότι η επιγλωττίδα κλείνει την είσοδο στην τραχεία.

Ίσως η χειρουργική της εποχής του Ιπποκράτη να μην ήταν πολύ καλύτερη απ' αυτή της Αιγύπτου, προσέφερε όμως τα βασικά στοιχεία που επέτρεψαν στη χειρουργική να εξελιχθεί και να φθάσει στο σημερινό της απόγειο.

Εγχείρηση στο κεφάλι. Ο ιατρός σκύβει πάνω από το κεφάλι του ασθενή. Δίπλα του στέκει και τον προστατεύει ο Θεός. Ίσως πρόκειται για κρανιοτομή, εργαλεία όμως δεν φαίνονται. Έργο 4ου αι. π.Χ. (Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Αθήνα).

Υγιεινή διαβίωση

Η σημασία της διατροφής και της γυμναστικής στην αρχαία ελληνική ιατρική

Ο θεός του οίνου Διόνυσος ταξιδεύει με το καράβι του. Μια κληματαριά αγκαλιάζει το κατάρτι και το κέρας που κρατάει στο χέρι του είναι γεμάτο κρασί. Η σύνθεση είναι χαρακτηριστική της σημασίας που αποδίδεται στο βασικό ποτό της αρχαιότητας. Εσωτερικό μελανόμορφης κύλικας περί το 540-530 π.Χ. (Staatliche Antikensammlungen, Μόναχο).

Της **Εφης Πουλάκου – Ρεμπελάκου**

Παιδιάτρον – Επιστημονικής Συνεργατίας
Διεθνούς Ιπποκρατείου Ιδρύματος Κω

ΤΟ ΘΕΜΑ υγιεινής διαβίωσης έχει απασχολήσει τους περισσότερους γιατρούς και φιλόσοφους της αρχαιότητας και είτε έχει έμμεσα καταγραφεί, όπως στα ομηρικά έπη ή τις αριστοφανικές κωμωδίες, είτε έχει με επιστημονική ακρίβεια προσδιορισθεί, όπως στην ιατρική γραμματεία της κλασικής εποχής με κύριο εκπρόσωπο τα έργα της Ιπποκρατικής Συλλογής. Το άρθρο αυτό έχει επικεντρωθεί στην Ιπποκρατική ιατρική, αφού προηγουμένως γίνει μια σύντομη αναφορά στην ομηρική ιατρική, της οποίας χαρακτηριστικά ήταν η χειρουργική θεραπεία, η βοτανοθεραπεία και η διαίτα.

Σύμφωνα με τα ομηρικά έπη, οι πιο γνωστοί γιατροί του Τρωϊκού Πολέμου ήταν οι γιοι του Ασκληπιού Μαχάων και Ποδαλείριος. Ο πρώτος εμφανίζεται ως χειρουργός που εκτε-

λεί επεμβάσεις ενώ ο ρόλος του δεύτερου δεν διευκρινίζεται επαρκώς. Μεταγενέστερα κείμενα τον παρουσιάζουν ως ασχολούμενο με την κύρια θεραπευτική μέθοδο τη διαιτητική. Αργότερα, όταν ο Ασκληπιός θεοποιείται, επέρχεται ένας πλήρης διαχωρισμός μεταξύ των ειδικοτήτων των δύο αδελφών. Εφόσον ο Μαχάων θεωρήθηκε πατέρας της Χειρουργικής από όσους ασχολήθηκαν με τη χειρουργική, είναι φυσικό και ο Ποδαλείριος να ανακηρυχθεί πατέρας της Θεραπευτικής Παθολογίας με έμφαση στη Διαιτητική, από τους γιατρούς που θέραπαν τα νοσήματα κυρίως με διαίτα και, όπως οι χειρουργοί, χρειάζονταν επίσης έναν ένδοξο πρόγονο.

Η υγιεινή διαβίωση στον ομηρικό κόσμο

Στην εποχή αυτή επιχειρείται ο συσχετισμός των στοιχείων του περι-

βάλλοντος και των τροφών με τους χυμούς και τις ουσίες του ανθρώπινου οργανισμού, κυρίως με το αίμα. Στις φλέβες των θεών του Ολύμπου, που πρωταγωνιστούν στην Ιλιάδα και την Οδύσσεια κυκλοφορεί ιχώρ, ένα διαφορετικό υγρό διότι η τροφή τους, το νέκταρ και η αμβροσία, διαφέρει από τον άρτο και τον οίνο. Πράγματι, στον κόσμο του Ομήρου αλλά και πολλούς αιώνες μετά, ο άρτος ο προερχόμενος από αλεύρι σιταριού ή κριθαριού και ο οίνος αραιωμένος συνήθως με νερό αποτελούσαν τη βάση της διατροφής μαζί με τον καρπό της ελιάς, το ελαιόλαδο. Το διαιτολόγιο αυτό περιείχε φυτικά προϊόντα ενώ τα εορταστικά γεύματα, που τόσο παραστατικά περιγράφονται, περιλαμβάνουν πάντοτε ψητά κρέατα.

Εκτός από τη λιτότητα της διατροφής, που είναι σύμφωνη με το θέλημα των θεών που καταδικάζουν τη λαιμαργία, πολλά άλλα στοιχεία συ-

Συνέχεια στην 18η σελίδα

Η ελιά είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τη θεά Αθηνά της. Εδώ εικονίζεται να κρατάει ελιά, το δώρο της ησιδώρα για την κυριαρχία της πόλης. Ερυθρόμορφ

ή, η οποία δίδαξε στους ανθρώπους την καλλιέργειά τους προς τους Αθηναίους κατά τον αγώνα της με τον Πορρωπέλικη, 480 π.Χ. (Μουσείο του Λούβρου, Παρίσι).

Ο Ηρακλής στον ίσκιο μιας ελιάς απολαμβάνει το κρασί που του προσφέρει η Αθηνά. Τα δύο βασικά συστατικά της διατροφής των αρχαίων Ελλήνων απεικονίζονται μαζί. Εσωτερικό ερυθρόμορφης κύλικας, 470 π.Χ. (Staatliche Antikensammlungen, Μόναχο).

Η σωστή τροφή δεν αρκεί για να συντηρήσει τον άνθρωπο σε καλή φυσική κατάσταση, αν δεν συνδυάζεται με γυμναστική, έλεγε ο Ιπποκράτης. Στην παράσταση, νέοι πλένονται μετά τις ασκήσεις. Στα γυμνάσια υπήρχε ειδικά διασκευασμένος χώρος λουτρών για να καθαρίζουν το σώμα τους οι νέοι αθλητές και να το δροσίζουν μετά τις ασκήσεις (Βρετανικό Μουσείο, Λονδίνο).

Συνέχεια από την 16η σελίδα

νηγορούν στην τεκμηρίωση ενός υψηλού υγειονομικού επιπέδου: τα συχνά λουτρά, η πλούση των χεριών πριν από το γεύμα, επιβεβλημένη από την έλλειψη σκευών, η νίψη των ποδιών πριν από την είσοδο στο σπίτι, επίσης επιβεβλημένη από το είδος των υποδημάτων. Αλλά και το ι-δεώδες του υγιούς και γυμνασμένου σώματος που κυριαρχεί στα ομηρικά κείμενα και το γεγονός ότι οι αθλο-παιδιές αποτελούν μέρος της παιδείας των ευγενών, αποδεικνύουν τη σημασία της σωματικής άσκησης.

Ιπποκρατική Ιατρική

«Άσκηση υγείης» (μέτρια σωματική άσκηση)

Μόνο η σωστή τροφή δεν αρκεί να συντηρήσει τον άνθρωπο σε καλή φυσική κατάσταση, αν δεν συνδυάζεται με γυμναστική. Η τροφή και η άσκηση θεωρείται ότι έχουν αντίθετες ιδιότητες, συμβάλλουν όμως αμοιβαία στη διατήρηση της υγείας ενώ από την υπερίσχυση του ενός ή του άλλου προκαλούνται νόσοι. Οι ασκήσεις καταναλώνουν και οι τροφές και τα ποτά αναπληρώνουν τα συστατικά του σώματος.

Η αξία της Ιπποκρατικής ιατρικής αποκαλύπτεται από το συνδυασμό κανόνων διαιτητικής και κανόνων γυμναστικής με τον τρόπο διαβίωσης γενικά. Αλλωστε η έρευνα της γυμναστικής και του αθλητισμού ανακάλυψε κατά καιρούς την καταλληλότερη διατροφή για κάθε περίπτωση και τα πορίσματα αυτά συνεισέφεραν στην ιατρική εμπειρία. Ο Πλάτων αναφέρει ότι ο Ηρόδοτος ο Σηλυμβριανός, αθλητής αρχικά και γιατρός κατόπιν ήταν ο πρώτος που συνέδεσε την ιατρική με τη γυμναστική και συνέστησε τους μακρινούς περιπάτους ως κύριο θεραπευτικό μέσο.

Ο Ιπποκράτης διαιρεί τα γυμνάσια σε φυσικά και βίαια. Στα πρώτα ανήκουν οι περιπάτοι ενώ στα δεύτερα τα διάφορα αθλήματα. Τα αγύμναστα άτομα κουράζονται με την παραμικρή προσπάθεια διότι κανένα μέλος του σώματός τους δεν έχει σκληραγωγηθεί. Όμως η αθλητική διαμόρφωση του σώματος δεν είναι επιθυμητή διότι δεν είναι σύμφωνη με τη φύση, αποκλίνει δηλαδή από την αρμονία. Η κόπωση πρέπει να αντιμετωπίζεται με ατμόλουτρα και ζεστά λουτρά. Το πόσιμο νερό στα λουτρά υγραίνει και δροσίζει, το αλμυρό ζεσταίνει και αφυδατώνει. Χρήσιμες θεωρούνται και οι επαλείψεις με λάδι διότι η δράση τους είναι θερμαντική, υγραντική και μαλακτική.

● «Α κορή τροφής» (εγκράτεια στη διατροφή)

Στην Ιπποκρατική πραγματεία «Περὶ αρχαίης ιητρικῆς» διατυπώνεται η άποψη ότι η ιατρική επιστήμη δεν θα είχε ανακαλυφθεί ποτέ αν οι άρρωστοι ζούσαν και διατρέφονταν όπως οι υγιείς και αν οι υγιείς είχαν αρκεστεί στον τρόπο διατροφής των ζώων με ωμά φυτικά προϊόντα που προκαλούσαν πόνους και αρρώστιες. Η αναζήτηση καταλληλότερης τροφής, η επεξεργασία της και η ανάμιξη διαφόρων εδεσμάτων συνετέλεσαν στη διατήρηση της υγείας του ώστε να υποστηρίζεται ότι η εξέλιξη της διατροφής βάδισε παράλληλα με εκείνη

Η Περσεφόνη, κόρη της θεάς της γεωργίας Δήμητρας, απεικονίζεται με τον σύζυγό της Πλούτωνα να κρατούν στάχυ, σύμβολο της βασικής τροφής του ανθρώπου. Λοκρικός πίνακας περί το 470-460 π.Χ. (Εθνικό Μουσείο, Ρήγιο Καλαμβρίας).

της ιατρικής. Είναι φανερό ότι η διαιτητική κατέχει σημαντική θέση στο Ιπποκρατικό έργο εφόσον αρκετές πραγματείες είναι αποκλειστικά αφιερωμένες σε αυτή: «Περὶ διαίτης υγιεινῆς», «Περὶ διαίτης» και «Περὶ τροφῆς» και άλλες διαπραγματεύονται αποσπασματικά σχετικά θέματα: «Περὶ διαίτης οξέων», «Περὶ υγρῶν χρήσιος» και «Αφορισμοί».

Τα «Περὶ διαίτης» πρωτοποριακό στην εποχή του και βιβλίο αναφοράς για πολλούς αιώνες κατόπιν, παρουσιάζει αναλυτικά όλες τις υπάρχουσες γνώσεις για τις ιδιότητες και τη δράση κάθε τροφής, προϋποθέτοντας όμως και τη γνώση της ιδιοσυγκρασίας κάθε ατόμου διότι οποιοσδήποτε διαιτολογικός σχεδιασμός πρέπει να εξατομικεύεται, άποψη που συμβαδίζει απόλυτα με τις σύγχρονες, όπως γίνεται και με τις υπόλοιπες: κάθε άτομο πρέπει να ζει και να διατρέφεται ανάλογα με την ηλικία και την ιδιοσυγκρασία του, διαφορετικά οι παχύσαρκοι από τους αδύνατους και οι νέοι από τους γέροντες. Οι σημερινοί άνθρωποι που προσπαθούν να χάσουν βάρος θα πρέπει να γνωρίζουν και τις συμβουλές των ιπποκρατικών γιατρών: να ασκούνται με άδειο στομάχι και να αρχίσουν να τρώνε αμέσως μετά και όχι αφού αναπαυθούν, πίνοντας λίγο αραιωμένο δροσερό κρασί. Η τροφή να είναι εμπλουτισμένη με άφθονα αρωματικά, ώστε να χορταίνει κα-

νείς με λιγότερη ποσότητα και το γεύμα να είναι μόνο ένα ημερησίως. Τις δυσμενείς προγνώσεις για τους υπέρβαρους συνοψίζει και ένας ιπποκρατικός αφορισμός: «Οι εκ φύσεως παχύσαρκοι πεθαίνουν πιο γρήγορα από τους αδύνατους».

Λαμβάνεται πρόνοια επίσης για όσους ζουν ακατάστατα, δηλαδή τρώνε και πίνουν ό,τι τύχει, είναι αναγκασμένοι να εργάζονται και να ταξιδεύουν και να εκτίθενται σε αντίξοες καιρικές συνθήκες. Το ελάχιστο που επιβάλλεται να κάνουν για να διατηρούν την υγεία τους είναι να ακολουθούν τις εποχές του έτους προσαρμόζοντας τη διατροφή τους, τη σωματική άσκηση, την ενδυμασία και γενικά τις δραστηριότητές τους. Όσο για την ειδική διατροφή κατά τη διάρκεια σοβαρών νοσημάτων, απαιτείται υπερ-εξατομίκευση, διότι οι διαφορές μεγεθύνονται, όταν υπεισέρχεται επιπροσθέτως ο παράγων της ασθένειας. Κατακριτές είναι και οι υπερβολικά αυστηρές δίαιτες, τουλάχιστον όσες οδηγούν στην έσχατη απίσχυνση, διότι είναι δύσκολη η αποκατάσταση της ζημιάς. Όταν ακολουθείται πολύ αυστηρή δίαιτα, οποιοδήποτε λάθος έχει σοβαρότερες συνέπειες από ό,τι σε μια λιγότερο αυστηρή. Ο αφορισμός «Ου πλησμονή, ου λιμός, ουδ' άλλο ουδέν αγαθόν, ό,τι αν μάλλον της φύσιος η» (Ούτε ο υπερσιτισμός ούτε η αστία ούτε τίποτε άλλο είναι καλό,

αν ξεπερνάει τα φυσιολογικά όρια) επιγραμματικά διατυπώνει τις Ιπποκρατικές αντιλήψεις περί διατροφής.

Σήμερα

Το λιτό και απλό διαιτολόγιο που διαμορφώθηκε στο πέρασμα των αιώνων στη χώρα μας από την αλληλεπίδραση ποικίλων παραγόντων βρίσκει στην εποχή μας τη δικαίωσή του στην κοινωνία της υπερκατανάλωσης. Από πολλούς φορείς επιδιώκεται η επιστροφή σε αυτό το πρότυπο διατροφής, που χαρακτηρίζεται ως «Μεσογειακή δίαιτα». Οι σταθερές διαιτητικές συνήθειες, η χρήση τοπικών προϊόντων, η διατήρηση των παραδοσιακών μεθόδων παρασκευής και συντήρησης των τροφών αποτελούν στοιχεία που συνηγορούν για τη μακροβιή παρουσία μας στον ίδιο γεωγραφικό χώρο. Εξ ίσου σημαντικό είναι και το μήνυμα των γιατρών της Ιπποκρατικής Σχολής, ότι κάθε άτομο είναι υπεύθυνο για την υγεία του και ότι ο τρόπος διαβίωσης σε μεγάλο βαθμό καθορίζει και τα μελλοντικά νοσήματα. Η απομάκρυνση από τον κανόνα του μέτρου και η μη τήρηση κάποιων διαχρονικών κωδικών ζωής μόνο δεινά μπορεί να επιφέρει. Κοινός παρονομαστής σε θέματα άσκησης και διατροφής παραμένει ένας άλλος Ιπποκρατικός αφορισμός: «Παν το πολύ τυγχάνει πολέμιον τη φύσει» (Κάθε υπερβολή αντιστρατεύεται τη φύση).

«Κομμωτικής πανουργίες»

Αρχαία Ελλάδα: η καλλωπιστική στην υπηρεσία της Ιατρικής

Του **Πάνου Δ. Αποστολίδη**

Ιατρού – συγγραφέα

Η ΚΟΜΜΩΤΙΚΗ (ή καλλωπιστική), η τέχνη που παρέχει το επίκτητο ή νόθο κάλλος στους ανθρώπους, ήταν φυσικό να ζητήσει τη βοήθεια ή να υφαρπάσει τις γνώσεις της κοσμητικής, κλάδου της αρχαίας Ιατρικής, που είχε σκοπό τη διαφύλαξη ή την αποκατάσταση του φυσικού κάλλους από παθολογικές αιτίες¹. Οι κραυγές και οι λοιδορίες του Γαληνού εναντίον των γιατρών που ανέγραφαν κομμωτικά σκευάσματα², δεν έπεισαν τους Ασκληπιάδες να αποκηρύξουν την αξία του επίκτητου κάλλους, που δημιουργείται από τις πανουργίες της κομμωτικής³. Ακολουθώ τη σειρά του Γαληνού ο οποίος ανέγραψε και τα ευπώριστα και τα κοσμητικά φάρμακα, παρ' ότι αιδούμενος, αρχίζοντας από την κεφαλή που είναι η ακρόπολη του σώματος και το οικητήριο των αισθήσεων⁴.

Με την κόμμωση ασχολήθηκαν οι κομμώτριες και οι κομμωτές, ενώ με τα πάθη των τριχών της κεφαλής (ρύση, αλωπεκία, οφίαση, φαλάκρωση, κ.λπ.) οι γιατροί, οι οποίοι όμως, παραδόξως, έγραφαν και σκευάσματα εναντίον της πολίωσης (πρόωρης λεύκανσης) και άλλα για την ξάνθηση ή τον μελασμό των τριχών της κεφαλής (και του πώγωνος)⁵. σκευασία για τον μελασμό, «πλύνε τα μαλλιά με ούρα σκύλου φυλαγμένα από πέντε ή έξι ημέρες⁶». Οι γιατροί που απέφυγαν τη συνταγογραφία της υπογραφής (βαψίματος) των οφθαλμών⁷, ανέγραφαν τη σκευασία *προ γλαυκοφθάλμους* ώστε μελανάς έχειν τας κόρας⁸.

Τα αглаΐζοντα του προσώπου

Τα σκευάσματα που αφορούν τον καλλωπισμόν του προσώπου, κατέχουν τη μερίδα του λέοντος των καλλυντικών. Πρώτος ο Ιπποκράτης θα αναγράψει τα *αγλαΐζοντα* (καλλωπιστικά) του προσώπου· «κοπανίζετε ήπαρ ταύρου με λάδι, προσθέτετε ανέρωτο κρασί και αλείφετε το πρόσωπο· το πρόσωπο ομορφαίνει το σουρωμένο κριθαρόζουμο, το ασπράδι του αβγού...»⁹. Οι επόμενοι, όπως ο Διοσκουρίδης, ο Γαληνός, ο Ορειβάσιος, ο Αέτιος και ο Παύλος Αιγινίτης θα αναγράφουν πληθώρα καλλυντικών σκευασμάτων το προσώπου με τη μορφή αλοιφών ή καταπλασμάτων, τα οποία ονομάζονται και *λαμπρυντικά* και *στιλβώματα* ή *στίλβωθρα* και *νίμματα*. Θα συνταγογραφήσουν επίσης και απορρυπαντικά του προσώπου, τα *σμήγματα* ή *σμήματα* (οι λαμπρυντικοί σάπωνες έχουν διπλή δράση) και *προφυλακτικά* από του ανέμου ή του ηλίου ή του κονιορτού και δεν θα παραλείψουν τα εναντίον των ρυτίδων του προσώπου και του σώματος, τα *τετανώματα* ή *τετάνωθρα*¹⁰ δείγμα, «αν η σκόνη

Νεαρές γυναίκες κολυμπούν ή λούζονται στα νερά της λιμνούλας. Στα κλαδιά των δέντρων κρέμονται τα ρούχα τους, σφουγγάρια και αρύβαλλοι γεμάτοι με αιθέρια έλαια. Παράσταση σε μελανόμορφο αμφορέα του ζωγράφου του Πριάμου, γύρω στα 510 π.Χ. (Μουσείο της Villa Giulia, Ρώμη).

χαλαίει την επιδερμίδα του προσώπου, το αλείφετε με υγρή κηραλοιφή παρασκευασμένη με ροδέλαιο και έπειτα το πλένετε με κρύο νερό»¹¹.

Εκτενής συνταγογραφία υπήρξε και εναντίον των διαφόρων στιγμάτων (ή και των ουλών) του προσώπου, όπως των φακών (φακίδων) των εφηλίδων (του μητρικού χλοάσματος, των πανάδων της εγκυμοσύνης) και των μελανιών ή μελασμών ή μελασμάτων (μαύρων κηλίδων)¹². Δείγμα, «τις φακίδες και τις πανάδες αφαιρεί η ρίζα της αγριοκολοκυθιάς με μέλι, οι βολβοί μόνοι τους ή μαζί με κρόκο αυγών και ξίδι με μέλι»¹³. Σκευάσματα άλλης κατηγορίας είναι τα *ποιούντα εύχροον ή λευκόν ή ερυθραίον το πρόσωπον*¹⁴ και άλλης τα *αρσικάκοσμα* (αποσμητικά) του στόματος, των μασχαλών και του σώματος, τα οποία σκοπόν είχαν την ευωσία των τόπων¹⁵.

Αποτρίχωση

Η κοσμητική και ιδιαίτερα η κομμωτική ασχολήθηκε, χάριν του κάλλους, και με την αποτρίχωση. Η αφαίρεση των τριχών του προσώπου, των μασχαλών, των ποδιών, αλλά και του εφηβαίου υπήρξε συνήθεια λίαν διαδεδομένη μεταξύ των γυναικών και των κιναιδών της αρχαίας Ελλάδας. Οι τρόποι με τους οποίους εκτελείται είναι τέσσερις: α) η *παράτιλσις*¹⁶ (ή παρατιλμός ή αποτιλμός) που είναι η αφαίρεση των τριχών με τα δάκτυλα ή τις τριχολαβίδες. β) η *καύσις*¹⁷ (αφεύειν) που γίνεται συνήθως με τη βοή-

θεια του λύχνου. γ) Η *ψίλωσις* που είναι η πλέον δημοφιλής μέθοδος και η αφαίρεση των τριχών επιτυγχάνεται με τη βοήθεια φαρμακευτικών ουσιών που ονομάζονται *ψίλωθροι*¹⁸, των οποίων η συνταγογραφία είναι ιδιαίτερα πλούσια. δ) Η *ξύρησις*¹⁹, μέθοδος επικίνδυνη, κυρίως των ανδρών, που γίνεται με τη βοήθεια του ξυραφιού.

Αισθητική των μαστών

Ο Γαληνός, λάτρης θερμός του φυσικού κάλλους, θα ασχοληθεί και με την αισθητική των μαστών των γυναικών και θα αναγράψει σκευάσματα: α) για την ανόρθωση των κεκλιμένων μαστών.²⁰ β) για τη διατήρηση της απλότητας των μαστών.²¹ γ) για τη μη υπερβολική αύξηση²² και δ) για τη διαφύλαξη ώστε αυτοί να καταμένουν για πολύ χρόνο τεταμένοι.²³ Τέλος, δεν θα παραλείψει και τη σκευασία για το πώς η βεβιασμένη θα παραφαίνεται παρθένος, της οποίας, αιδούμενος θα παραλείψω την αναγραφή,²⁴ όπως και των τεσσάρων προηγούμενων, επειδή δεν γνωρίζω αν αυτές ανήκουν στην κοσμητική ή την κομμωτική.

Σημειώσεις:

1. Γαληνός, XII σελ. 434, 449.
2. αντόθι, XII σελ. 443, 445.
3. αντόθι, I σελ. 25.
4. αντόθι, XII σελ. 449, XIV σελ. 313.
5. Διοσκουρίδης, Περί απλών φαρμάκων, I 92–94. Γαληνός, XII σελ. 439–445, XIV σελ. 391. Ορειβάσιος προς Ευνάπιον, IV. 8. Αέτιος, VI 56, 58. Π. Αιγινίτης, III 2. 2–7.
6. Γαληνός, εκ των Ασχηγόνων, XII σελ. 443.
7. Πολυδένης, E 101–102. Μέγα Ετυμ. Λεξικόν, 782–9. Αριστοφάνης, απ. 695. Αθήναιος, 529α. Λου-

κιανός, Δις κατηγορούμενος 31. Το βάψιμο, με μαύρη βαφή, γίνεται με το στίβι ή στίμμι (ορνκό αντίμιο, κοιν. ονομ. σουρμές, ραστίμι)· κατά τον Γαληνό, XII σελ. 447, ο γιατρός Κρίτων (1ος μ.Χ. αι.) έγραψε, δυστυχώς και σφύρων επίχρυστα και μελάσματα και οφθαλμών επίχρυστα και στυμμίαματα έχρυστα· και ο Αέτιος έγραψε, VIII.1, σφύρων διακομήσεις.

8. Γαληνός, XIV σελ. 414. Αέτιος, VII.43 (επάλειψη με οπό άργιου σίκου).
9. Γυναικείον II. 188.
10. Ιπποκράτης, Γυν. II. 188. Διοσκουρίδης, ο.π. 103–104. Γαληνός, XIV σελ. 422–423. Ορειβάσιος προς Ευστάθιον, III. 168–169 και προς Ευνάπιον, IV. 53. Αέτιος, VIII 3–6. Π. Αιγινίτης, I.24, III.25.1.
11. Ιπποκράτης, Γυν. II. 188.
12. Ιπποκράτης, Γυν. II. 190. Διοσκουρίδης, ο.π. 108, 114, 115. Γαληνός, XIV σελ. 422. Ορειβάσιος προς Ευστάθιον, VIII. 35 και προς Ευνάπιον, IV. 52. Αέτιος, VIII. 5, 6, 10–12. Π. Αιγινίτης, III. 25. 2–3.
13. Διοσκουρίδης, ο.π. 115.
14. Διοσκουρίδης, ο.π. 105, 106. Γαληνός, XIV σελ. 422–423. Ορειβάσιος προς Ευστάθιον, III. 87, V. 23. Π. Αιγινίτης, I. 27. Αέτιος, VIII. 3. Για τη λείκανση του προσώπου εν χρήσει το ψιμνύθιον (στουπέτσι). Γαληνός, XII σελ. 409, 423. Διοσκουρίδης, V. 88. Π. Αιγινίτης, VII. 3. Για την ερυθρότητα το φυτό άγχιουσα (ριζάρι), Διοσκουρίδης, IV. 23. Γαληνός, XII σελ. 811 και το φύλον (φύκι), Διοσκουρίδης, IV. 99. Γαληνός XII σελ. 152.
15. Διοσκουρίδης, ο.π. 80, 107. Γαληνός, XIV σελ. 424, 425, 449. Ορειβάσιος προς Ευστάθιον, V.21, VIII.38 και προς Ευνάπιον, IV. 54, 55. Αέτιος, VII. 7, 8, 17. Π. Αιγινίτης, III 36.
16. Αριστοφάνης, Λυσιστράτη, 151, 724. Ορειβάσιος προς Ευνάπιον, IV. 20.
17. αντόθι, Εκκλησιάζουσai, 1–16, Θεσμοφορίζουσai 238, 590.
18. Ιπποκράτης, Γυν. I. 106. Διοσκουρίδης, ο.π. 95–97. Γαληνός, XII, σελ. 450, 457, XIV σελ. 394. Ορειβάσιος προς Ευστάθιον, III 167 και προς Ευνάπιον, IV 7. Αέτιος, VI 64. Π. Αιγινίτης, III I. 7 (το Δάκρυ τον αμπελιού με λάδι είναι το πιο κοινό αποτρυχτικό).
19. Αριστοφάνης, Θεσμοφορίζουσai 218, Εκκλησιάζουσai 65–67.
20. Γαληνός, XIV σελ. 446.
21. αντόθι, XIV σελ. 447.
22. αντόθι, XIV σελ. 447. Διοσκουρίδης, ο.π. 125.
23. αντόθι, XII σελ. 447, XIV σελ. 449. Π. Αιγινίτης, III 35.3.
24. αντόθι, XIV σελ. 478.